

Антологија

СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Светлана Велмар-Јанковић

ДОРЂОЛ

„Антологија српске књижевности“ је пројекат дигитализације класичних дела српске књижевности Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft®

Није дозвољено комерцијално копирање и дистрибуирање овог издања дела. Носиоци пројекта не преузимају одговорност за могуће грешке.

Ово дигитално издање дозвољава уписивање коментара, додавање и брисање делова текста. Носиоци пројекта не одговарају за преправке и дистрибуцију измењених дела. Оригинално издање дела налази се на Веб сајту www.ask.rs.

Светлана Велмар-Јанковић

ДОРЂОЛ

Садржај

ФРАНЦУСКА УЛИЦА.....	4
УЛИЦА ГОСПОДАР-ЈЕВРЕМОВА.....	7
УЛИЦА ГОСПОДАР-ЈОВАНОВА.....	12
СИМИНА УЛИЦА	16
УЛИЦА ВАСЕ ЧАРАПИЋА ИЛИ ВАСИНА УЛИЦА	20
УЛИЦА УЗУН-МИРКОВА	26
УЛИЦА ЗМАЈА ОД НОЋАЈА.....	31
УЛИЦА ДОБРАЧИНА	38
УЛИЦА ФИЛИПА ВИШЊИЋА	45
УЛИЦА РИГЕ ОД ФЕРЕ	52
УЛИЦА ЗМАЈ-ЈОВИНА.....	58
УЛИЦА ДОСИТЕЈЕВА	67
УЛИЦА КАПЕТАН-МИШИНА.....	74
СТАРА ЧАРШИЈА	82

ДОРЂОЛ

Мимију

„Дорт—јол је турска реч и означава (раскрсницу) четири пута или четири сокака. Некада, у старо време, тако се називала она четврт Београда испод данашње Улице цара Душана која је, крајем XVIII и почетком XIX века, била насељена претежно несрпским живљем: Турцима, Грцима, Јеврејима. Од почетка овог столећа назив Дорћол проширио се на све улице на дунавској падини од Калемегдана до Француске и од Васине до обале.“

(Милан Костић,

„Стари Дорћол“, 1937)

ФРАНЦУСКА УЛИЦА

реко Трга Републике, ту где је пешачки прелаз између Народног

позоришта и Кнежевог споменика, пролази граница која се не види мада није невидљива. На тој граници сучељавају се светлости што, одасвуд, надилазе Трг па круже, измешане и расејане у прах, као недохватна светлосна прашина. Има их разних: источне светлости долазе од Дунава и од Карабурме, неразговетне од спокоја сталоженог испод прозрачности; западне светлости, обично немирне, наилазе од Саве и дрхтуре изнад високих зграда на Обилићевом венцу па се кидају на прамење, безазлено и злослутно у исти мах. Од београдске тврђаве окренуте северу, од Калемегдана и Студентског трга, и Кнез-Михаилове, у часовима великих расветљења надносе се бездани светлости у којима сенке праисконских прошлости сачекују безмерја сјаја што клизи са југа, од Теразија и Врачара. Све се то светлосно чудо стиче и комеша над границом која никако није случајна јер је ту, можда баш на том прелазу, некада, кроз деценије, стајала Стамбол-капија, највећи од улаза у град, опкољен шанцем. На старим плановима Београда, турским и аустријским, а и на плану Емилијана Јосимовића из 1867. године, види се да је шанац, оним делом према дунавској падини, ишао од Стамбол-капије, некако баш поред Народног позоришта које ће бити подигнуто тек пошто шанац буде уклоњен а Капија разрушена, а онда наниже, мало прав а мало кривудава, данашњом Француском улицом, све до Видин-капије која се, по прилици, налазила ту где је, у Душановој, сад црква Александра Невског. На истим плановима разазнаје се да је шанац, током векова, грађен и рушен, али да свој првобитни правац, дуж Француске, углавном није мењао. Аустријанци су од њега направили широк бедем, од камена и од цигле, опасан јарком; када су се, 1739, повлачили из Београда, они су тај бедем разорили силним експлозијама. Недељама је експлодирао барут, постављан у темеље бедема, а камење и крупна цигла летели су у ваздух и распадали се на комађе које је падало по пустарама и задржавало се у јаругама и вододеринама. Кад су, за Аустријанцима, Турци поново ушли у Београд, поправили су градске капије које су остале неразорене а, уместо бедема, подигли палисад који је, баш на падини према Дунаву, изгледао нарочито висок. Такав, од палисада, шанац је истрајавао у времену које је промицало, годинама и деценијама, а на шанцу изгледало је да не остављају трагове ни ратови ни морије који су, наизменично, опседали град.

Може се претпоставити да то ипак није сасвим тачно, јер су, у усменом предању Београда с краја прошлог столећа, сачувана казивања која су се и онда, само реткима, чинила занимљивим. Неки од радника који су, почетком седамдесетих година XIX века, учествовали у рушењу и отклањању онога што је преостало од шанца причали су

да су налазили, нарочито у близини Стамбол-капије, можда баш на садашњем простору Око Народног позоришта и Дома ЈНА, где је мали сквер под кестеновима и, ниже, на углу Југовићеве и Француске, делове палисада обложене необичном материјом. Необично у тој материји било је то што је изгледала нематеријално, сва од тамног сјаја, прозирна и непрозирна у исти мах. Могла је настати од прашине пролазности коју је слепила људска патња или од отпадака страве измешане са светлошћу. два млада научника, школована на страни, позвана да ово виде, нису видели ама баш ништа, само су били изненађени видом празно верице код ових људи, препаднутих сопственом прошлошћу. Зато се догодило да још једно опажање ових радника остане незапажено: они су имали утисак да се линијом шанца, и кад га више није било, протеже нека танана светлосна граница.

О томе се ништа није знало и нова, Позоришна улица, просечена дужином којом се, низ дунавску падину, спуштао шанац, само делимично калдрмисана, брзо се изграђивала. Ту, у близини Кнежевог споменика и Позоришта, подизао је куће имућан и угледан свет, недовољно склон оним историјским сећањима која нису уобичајена. Међу њима мало је ко памтио или хтео да памти велике турске баште и мале српске винограде који су се у низу простирали дуж унутрашње стране шанца, од Стамбол до Видинкапије; мало је ко памтио и многе већ разрушене а доскоро моћне џамије, чији су се остаци и те како видели у овом крају, као што се већ готово нико није сећао где се тачно налазио конач дахије Кучук-Алије, чувен са удобности, који је у првом устанку, пошто је ослобођен Београд, постао прво дом совјетника Младена Миловановића па после и руског посланика Родофиникина. Тада киком није могло изгледати занимљиво питање да ли је тај конач био, како се данас мисли, у једној од најстаријих улица на падини, Господар-Јевремовој, близу Доситејеве Велике школе, или ипак ближе турском гробљу, према заравни на којој је сада Студентски трг. Такве су појединости, као и обично, просто ишчезавале у дармару пролазности. Али, ако су ситнија историјска присећања одгуркивана у непамћење, неисторијска су, ваљда сачувана у оној светлосној прашини што је, као нит, једнако измицала Позоришном улицом, повремено искрсавала. Понекад је житеље ове улице пред зору, знала да пробуди нека врло архаична, слеђена тишина, и у дану који би наилазио оживљавале су приче, ко зна откуд ишчепране. Причало се, на пример, о куги, проклетој морији, која је још уочи Кочине крајине, крајем XVIII века, а и касније, чак и после Првог устанка, у неколико наврата продирала у град и харала како је хтела. Али, пре но што би продрла и почела да хара, увек је правила исту грешку: прво је хтела да промакне, невидљива, преко палисада, што никако није могла. Непријемчив за ужас који је носила собом, палисад је није пропуштао. Морала је у град на главна врата, кроз Стамбол-капију и, обично скривена међу вреће жита, улазила је право у гладна уста. Причало се и о српским главама које су се, некад у мањем а некад у већем броју, зависило је од прилика, сушиле, изнакажене, на кочевима испред шанца, као приказе из бесомучног карневала историје. И глава кнеза Алексе Ненадовића, пред Први устанак, и глава Станоја Главаша, пред Други. Те су главе биле, као опомена, окренуте путницима који су у град стизали преко утабане теразијске ледине и заустављали се, пре но што уђу, на пустари пред Стамбол-капијом, по којој су се, кроз љигав и смрадан кал, гонили чопори полудивљих паса.

Ова неисторијска сећања која су, праве море, повремено обузимале житеље Позоришне улице, као да су нешто изгледала у деценији пред Први светски рат,

толико драматичној да је осећање непосредне садашњости потискивало свако друкчије осећање времена. Кад је после Балканских избио Први светски рат, Позоришном је улицом, према Душановој и Дунаву, пролазила српска војска, спремна за напад и за одбрану. Иста је војска (да ли иста?) пролазила, десеткована, и у повлачењу, а по калдрми Позоришне улице, као и некад, у време Кочине крајине по палисаду шанца, ударале су аустријске гранате. Истина, ове из 1914. као да су биле нешто убојитије од ових из 1790. године, али ни то није сасвим сигурно. Изгледа сигурно да су веома убојите биле, у априлу 1941. немачке, а у априлу 1944. америчке бомбе, које су прекинуле онај можда привидан али свакако замаман спокој који се у овој улици настанио између два рата, још од тренутка када је, децембра 1918, држећи стројеви корак, Позоришном ка Теразијама и Народној скупштини прошла почасна чета наших савезника, Француза. У том су међуратном спокоју, опојном, кажу, а краткотрајном, зидане нове куће и израстале младе липе, калдрму је заменио асфалт а светлосна граница, невидљива оку оних који се никад не окрећу прошлости, једнако је промицала. После Другог рата она се ширила и преплитала са крошњама израслих липа тако да над Француском улицом, сада, чак и у затамњеним данима, непрекидно трепере слојеви светлосне прашине која једина памти све што се збивало и што се збива. Та се прашина, без престанка, расипа граничном, готово не приметном линијом која од Трга Републике до цркве Александра Невског, и даље, следи дуж којом је некад, од Стамбол до Видин-капије, и даље, пролазио шанац. Ко хоће може у Француској, како се већ неколико деценија зове Позоришна улица, да ухвати у шаку прегршт те светлосне прашине и да, онда, послуша гласове из неприступачних прошлости.

УЛИЦА ГОСПОДАР-ЈЕВРЕМОВА

С

вакога дана, у шетњи од Калемегдана до неба, Господар Јеврем пројаше

Улицом Господара Јеврема. Увек пре подне, док под облацима трају источне светлости. (Кад подне пређе, светлости се распу, одједном крте, по искрзаним фасадама.) Господар Јеврем јаше као што је некада јахао кроз Мачву или преко добара у Влашкој, само што сад пролази између аутомобила а аутомобилисти га не примећују: нарочиту капу невидимку има Господар, а нарочиту његов коњ. Господарева је класична, округласта, а коњ носи капу модернијег кроја, троугласту. Обе је Јеврему обећао, за доба после смрти, један Турчин, стражар у кули Небојши. Било је то 1815. године када је Јеврем, још не господар, Још само млађи брат будућег књаза, био заточен у лагумима Водене куле: Турци су га на превару ухватили у Остружници. Лежао је на мокрој земљи окован унакрст ланцима: буљи у црну мемлу, а спаса ниоткуд. Тле се љулало од таласа подземног Дунава који је протицао, надхват укочене Јевремове руке, љулало се и од мрака историје која је тек дотицала, надхват многих руку, па ништа. Онда би искрсавао тај Турчин, стражар, са светиљком: благих очију, заливао је водом из легена земљу под Јевремом, да буде што влажнија, што хладнија, да му се кости и жиле што пре згрче. У исти мах му је ваљда било и жао младића па му је обећао да ће га, кад обојица буду у смрти, даривати невидимком какву пожели, ако мртви знају да желе. Очигледно је одржао обећање. Можда и због тога што је лепи, сувоњави младић изишао из Небојше са неизлечивом костобољом, и малко хром.

И тако, невидљив јаше Господар Јеврем поред Бајракли-цамије. Дуго стоји на углу своје и Улице Седмог јула: аутомобили лете низ падину, ка Дунаву, у колонама, преко коловоза од црног сунца, а Господар Јеврем и његов коњ посматрају како се трговци, који су у дућанима баш на том месту, вековима, продавали своју робу, таложе у прах, такође у колонама, у невероватној измаглици времена. Онда Господар Јеврем натера коња у кас, прелети улицу па настави, лаким ходом, поред ружних вишеспратница, до Божићеве куће, у Јевремовој 19, одмах поред Вуковог и Доситејевог музеја. (Божићеву кућу добро памти.) Ту, на малој раскрсници Јевремове са Вишњићевом улицом, уз Музеј и део дворишта Основне школе „Перо Поповић Ага“, у току свакога дана падне највише светлости, јер је баш ту оно место на којем, на целој падини према Дунаву, има највише неба. Зато је светлост ту густа и у таквим наносима да је ни кошава, кад витла, не разнесе одмах. Господар Јеврем ту види оног себе, младог, како у јутра непромочива од блеска, плуска лице овде, на Сакачесми, корак од раскрснице, а онда пролази кроз малу капију, сасвим сличну оној под цреповима, улази у Доситејеву Велику школу, а преподнева трају, наизглед иста као ово, а столећа

одмичу, наизглед свако различито, а нека се прашина ваља према Дунаву, који се види и друкчије, и боље и више него сад, неразумљив, тром и стар. Ту, на раскрсници светлости, Господар Јеврем дуго чека Вука, а нарочито Доситеја: узалуд, јер никада не дођу, ни један ни други. „Српска посла“, мрмља Господар Јеврем и наставља поред кућа које не препознаје а, прави Обреновић, не признаје да је ојађен. „Уосталом, ако ни та двојица неће заједно, нека дођу сваки за себе“, погађа се он и даље ни са ким, без успеха. На углу Капетан-Мишине улице увек га среће иста недоумица: да ли је Капетан-Миши већ заборавио, или није, то што је овај, готово одмах после његове, Господар-Јевремове смрти, купио његов по европски уређен Конак, још нов, Конак у којем је била и библиотека; што је тај Конак порушио у знак своје сваковрсне моћи и дао да се на истом месту зида његово здање? И данас је то Капетан-Мишино здање велелепно, и на ползу народа, али зар је баш требало рушити Конак Обреновића да би се саздало Здање Анастасијевића? И то у време када су Обреновићи изгнани, а Јеврем умро? (Капетан, при том, и није био баш за Карађорђевића.) У тај су Конак, касније, били пренели и чувену Јевремову столицу, у којој је седео и онда када је, већ сукобљен са Милошем, великим братом, председавао Совјетом уставобранитеља. Совјет је захтевао да се Милош повуче. Је ли то што је остао да седи у тој столици било издајство или мудар политички потез, једини који је остао да се учини за спас династије Обреновића? Одговор није важан, јер је и питање заборављено у остарелом, оглувелом столећу; само га Јеврем памти. Али, то прво питање које више никог не занима упућује на оно друго које занима само Господар-Јеврема: без издаје, да ли се могло? Да ли се, уопште, може? Јеврем је, можда, био мудрији од Милоша, али је Милош, сигурно, био јачи од Јеврема. Умео је и да даје и да одузима: снагу, власт, моћ. Јеврем је узимао само од те снаге а увек се, у себи, љутио на то узимање. Није вредело. Памти своје задовољство када је Милош Обреновић, кнез Србије (истина вазалне), поставио њега, Јеврема Обреновића, генералмајора, за команданта вароши Београда са овлашћењима која су изгледала неограничена. Било је то у фебруару 1837. године. Јевремовом противљењу упркос, Милош је наредио да се забрани растурање књиге коју је Сима Милутиновић Сарајлија објавио у Лајпцигу. Та књига, Историја Срба од почетка 1813. године до краја 1815. године, била је разгоропадила кнеза: он је, природно, своју улогу у српској историји видео друкчије но што је та улога изгледала Сими из Сарајева. (Иако је Сима Историју писао и на кнежево наговарање.) У наредби којом се књига забрањује било је објашњено да се то чини зато што књига и „лажне вести садржи“, и „лоше прича о извесним лицима“ и „оштро се изражава о руској влади“. И још је Београдски магистрат био одлучио „да полиција, убудуће, ради одржавања поретка и мира шаље по једног свог чиновника и по два пандура на све скупове, на балове и забаве, који се у вароши одржавају“.¹ Био је то потез који је подсећао на чикање незадовољства у народу, опасан. Јеврем је знао да незадовољства опет тутње а буне се опет спремају. И Милош је то знао, али као да није марио; као да више није могао, не другима, то и није чинио, него ни себи да призна промашај. Можда је и он већ био уморан? Ни Јеврема више није хтео да саслуша, само је гледао кроз њега. И кад се није могло лепим, морало се ружним. (Да ли? Више није сигуран.) Устав, наравно, кнез није могао да прихвати, јер није сумњао да ће га спутати; Јеврем је, опет, сматрао Устав неопходним и, у одлучујућем часу, стао је уз Уставобранитеље. Тако су се њих двојица, кнез и генерал-мајор, браћа, нашли на супротним странама, а чинили су се као да није тако. И заиста, Устав од 1838. Милоша не само што је спутао него га је И одвојио од власти. Власт и Милош су увек ишли заједно, али ограничена власт и Милош нису. Уочи доношења тог Устава командант вароши Београда, Јеврем

Обреновић, у опозицији, приредио је у част кнеза Милоша Обреновића, на власти, велики бал. Била је то раскошна представа, за злобнике. Знало се да је то последњи бал у част великог кнеза и, с нестрпљењем, чекали су се дани када ће садашња власт, кнез Милош и његови људи, прећи у опозицију а садашња опозиција, Господар Јеврем и Уставобранитељи, узети власт. Најбоље је то знао сам велики Кнез, који је ту ноћ, у којој се бал, при силним светиљкама, одржавао, искористио да обезбеди своје бекство из Србије: било му је стало да то бекство изгледа као добровољни одлазак, у достојанству. Успео је, и у томе. Кад је отишао, била је 1839. година. Загледан, на углу своје и Капетан-Мишине улице, у небеса, Господар Јеврем мора да призна, и сад склон истини, да је његово, Јевремово, повлачење са власти, три године касније, 1842, више личило на бекство него Милошево, више носило ознаке тешког пораза а свакако имало мање достојанства.

Најгоре је било што је он тај пораз наслутио у прави час а слутњу ипак одбацио, као крпу. Вило је то у мају 1839, када је Тома Вучић Перишић изводио своју прву буну против кнеза Милоша. Изводио је, вероватно, тачна реч: тај човек је, уз суровост и уживање у злу, имао и много глумачког дара. Можда је и тај дар допринео да му он, Господар Јеврем, тако лако поверује. Заиста је доста убедљиво деловало Вучићево уверавање да њему који је увек, као што се зна, био од оних што су најближи Кнезу, тешко пада што са Кнезом више никако не може да се сложи. Кнежева је самовоља, по Вучићу, постајала све луђа, а времена су била измењена. Вучић се бринуо за опстанак младе династије Обреновића чије му је добро уистину лежало на срцу. Кнез Милош је, зар не, говорио је Вучић другом Обреновићу и погодио скривену господар Јевремову мисао, био на путу да потре сопствене огромне заслуге али и заслуге свеколике породице Обреновића. А те заслуге никако нису биле мале. Зато је Господар Јеврем тај, уверавао је Вучић, од кога се очекује да спасе династију док народ, огорчен и разбешњен, не узме да је мења. То Карађорђевићи једва чекају. Господар Јеврем може, себи у прилог, да призна како је уз ствар Уставобранитеља пристао са чистим уверењем да је доношење Устава неизбежно: било је стигло ново доба које остарели Кнез као да више није желео да разуме, а то ново доба постављало је и нове захтеве. Изгледало је да више нико није био склон да трпи самовлашће. Тако је мислио Вучић и све је то могла бити истина, али да ли баш сасвим цела? Господар Јеврем би могао да призна, себи, и нешто друго: кнез Милош јесте бивао све самовољнији али Господар Јеврем није, због тога, бивао све забринутији; можда је, чак, бивао и задовољнији. Кнежево је понашање изазивало уверавања која је Господар-Јеврем, себи упркос, радо слушао: да је баш његово, Господар-Јевремово, да сад, у последњи час, узме ствар у своје руке. Најзад је он то и учинио, узео је ствар у своје руке. Није схватио да у рукама, заправо, не држи ништа јер од почетка све држи Вучић, у својим. Док су се, 1838, борили за тај Устав, ништа није примећивао. Онда је следеће године када су Уставобранитељи већ добили битку, у њему изненада искрсло питање: није ли ова битка вођена колико за Устав толико и за Вучића? Није знао откуд је искрсло, одгурнуо га је, али му се питање, одгурнуто, стално враћало. Одговор је, исто тако изнебуха, искрсао оног мајског дана 1839. када се Вучић вратио у Београд са свог победоносног пута по Србији. Његова је игра била не само смела него и смело одиграна. Прво је Вучић бунио и подбунио народ против кнеза Милоша а онда је, са овлашћењем које је Кнез потписао и оверио личним печатом, пошао да умири ту буну. У том умиривању, међутим, није хватао оне који су били против Кнеза него оне који су били за њега: Вучић је одане оптужио за побуну и изазвао праву пометњу. Онога који

је без сумње био најоданији Кнезу, Господар-Јована, трећег Обреновића, на превару је довео у Крагујевац и јавно га осумњичио да је и он против рођеног брата. Онда га је бацио у окове и, као роба, дотерао у Београд. То је, објашњавао је згранутом народу који је гунђао против Кнеза али му је још остао делимично наклоњен, био доказ велике Кнежеве правдољубивости: према бунтовнику, чак иако му је то брат, Кнез не показује милости. За то је време Кнез, који о таквом тумачењу сопствених склоности није имао ни појма, самовао у свом Конаку, стално под присмотром. Пуни поверења у Вучића, на Кнеза су сада мотрили не само српски жандарми и руски шпијуни него и његов брат Јеврем и његова жена Љубица. Био је то баш рђав тренутак у животу великог, препреденог кнеза. Присмотру је, у ствари, наредио не Тома Вучић Перишић него Господар Јеврем Обреновић. Међутим, кад су стигли први извештаји о Вучићевом деловању по Србији, Господар се Јеврем узнемирио и почео да опомиње: „Не тако, Вучићу!“ Али Вучић, тада, већ није много марио за Господар-Јевремове опомене јер је од других, исто толико моћних, добијао поруке другачијег садржаја: „Тако, тако, Вучићу!“ Када се, после угушене буне, вратио у Београд окружен својим људима а са присталицама кнеза Милоша баченим у окове, већ је држао сву власт. Усамљеном Кнезу нико није, тада, хитао на поклоњење; сви су хитали Вучићу а он је, на Врачару, чекао да му дође и Господар Јеврем.

Било је, дакле, мајско јутро и Јеврем је, из свог Конака, гледао како се, над дунавском падином и над вечитом реком, расипају прозачне источне светлости и осетио, недвојбено, да је изигран. Он свакако сада није хтео Вучићу: хтео је да остане између четири зида, заглаван у јасне а неприступачне светлости. Није размишљао о томе шта се све догодило од оног времена када је, 1815, тамновао у Небојши, па до сада. Није размишљао и није се питао откуда то да је, готово уз његову помоћ, његов велики брат сад пред прогонством а мали у оковима? Знао је само да никако не жели да види Вучића, још мање да оде до њега. Али баш у тај час су га обавестили да доле, у соби за примање, на Његово Сијатељство, Господара Јеврема, Председника Совјета уставобранитеља, чекају члан тог истог Совјета Аврам Петронијевић и руски конзул Вашченко. Они ће га, предвиђао је Господар Јеврем, свакако уверавати како сад није час ни за расправе ни за инат са Вучићем; политички је тренутак био необично сложен и захтевао је личне жртве. Намрштио се, са гађењем: осећао је да ће њихови аргументи морати да га убеди. Али из те се коже више није могло. Док се у интову Аврама Петронијевића возио на Врачар, Вучићу, коњи су касали преко утабаног блата на Теразијама, а над Батал-џамијом, ту где је данас зграда Народне скупштине, пространства светлости као да су постајала сурова, небеса су се затварала и Господар Јеврем је осетио како га додирује сопствена усамљеност. Збиља, далеко се дотерало: Милош се, у свом Конаку у Топчидеру, већ припремао за одлазак из земље, Јован је у кући Башкалфића, у Београду, био окован, а он је ишао на поклоњење том покварењаку који је све закувао. Да ли баш све? И да ли само он? На та питања се Јеврем, који је изгледао као да пажљиво прати разговор између Петронијевића и Вашченка, наљутио на самог себе. Стиснуо је усне, шчепао своје недоумице и гурнуо их дубоко, најдубље што се може. Кад су стигли на Врачар и пошли Вучићу, Аврам Петронијевић и руски конзул су се згледали: сав усправан, крут као даска, Господар Јеврем је храмао више него икада.

И, ево, упорне недоумице опстају у вековима: немоћан пред њима, Господар Јеврем наставља да јаше поред куће у којој је живео Милан Ракић. Још један угао и

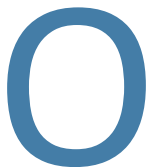

Господар уставља коња пред малом обућарском радњом С. Гулића, који проширује и продужава све врсте ципела, сјаше и одшепа до Чукур-чесме, до споменика дечаку који је погинуо 1862. године. На ограђеном травњаку око споменика ковитају се давне деценије, и срча, и комађе пакпапира и танког канапа, и понеки пуцањ из кубуре заостао из раног XIX века. Господар Јеврем се маши да ухвати бар одјеке тих пуцњева, али одјеци измакну, и рани XIX век измакне, сковитлани у недођин. Господар Јеврем протрља образ (мало га је, ипак, ошинуо тај сковитлани век), врати се, узјаше коња и полако стигне до Француске улице. Стане пред кућом на углу, некада господском, на спрат, кућом чији су зидови сиви од памћења а чији су прозори само делимично покривени лепо уобличеним решеткама, тако да испада да то и јесу решетки и нису, и јесте украс и није. Господар Јеврем застаје испод прозора на крају бочног дела куће, прозора који гледа у Јевремову улицу, и дозива: „Никола, хеј, Никола!“ Глас му се не чује, али врапци и голубови са кровова и крошњи у јатима слећу на плочник, са Саборне цркве почиње да одбија подне а ветар све јаче надлази из дубина осунчаног, безличног свода. На прозору се појављује Никола Пашић, који се ни после толико година уопште није променио: дуга седа брада, расејан поглед, загонетан израз. Господар Јеврем гледа Пашића, Пашић гледа Јеврема: онда, Господар више не може да издржи и пита Пашића оно што пита и себе, непрекидно: – Без издаје, да ли се може? Као и увек, Пашић се и сада прво заклања ћутањем, затим се, вероватно, опомене свог искуства са другим једним Обреновићем, унуком овога Господара, одмахне руком, можда каже а можда и не каже нешто као „Који ти оно беше“, ветар бива све јачи и Господар Јеврем, одједном осмехнут над малим неспоразумом нараштаја, ободе коња и вине се у небо, тај бездан, преко Скадарлије.

УЛИЦА ГОСПОДАР-ЈОВАНОВА

двек је волео дрвеће и одвек волео да буде у сенци. Отуда око

подне, кад полази од угла Француске, Госпо– дар Јован је увек помало увређен: у улици која носи његово име нема ви дрвета, ни травке. Права и без сенке, улица води на Калемегдан, сав од сенки. У доба када је Јован постао Господар то је била друга прича: овуда су, свуда унаоколо, била зеленила, тамна и на сунцу и на месечини, а Калемегдан, тај Фићир-Бајир, Брег за размишљање, био је каменита ледина, обрасла злим памћењем, на којој се ни кошава не задржава него се ковитла са Дунава. Испод садашње Јевремове улице, испод раскрснице светлости код Доситејеве Велике школе, није ни било улица, само куће, углавном турске а безаз– лене у зеленилу. Ишло се кроз баште, кроз капицике, кроз пролазе којих давно нема, кроз мокар густиш и крхотине трајности над развалинама и ру– жичњацама. И свуда кроз сенке, дивље и питоме, које су се мрсиле око колена, заплитале стопала, и мирисале. Дежмекасти Господар Јован лаким ходом прелази Доситејеву улицу и чуди се како му младост, у сећању, обележавају два мириса са којима је растао: мирис ружа и мирис измета. А памћење му не слаби, напротив: на ту мисао, која га сустиже код бифеа „Папук“, Господар Јован слеже раменима, еполете са ресама се затресу. Иако већ много више од сто година у својој смрти, он свакога дана све боље види неправде из живота. Није марио што за великог брата обавља непријатне послове: где Милош неће, иде Јован. Ако у невреме треба напасти Турке, замисао је Милошева, дело Јованово. Онда је хајдук. Ако треба, кад је књаз Милош у немилости, код Порте задобити неку милост, опет иде Јован. Онда је дипломата. Када је Порта, велика сила, сувише благонаклона а Милош, мали владар, сувише сумњичав, изразе благонаклоности од Порте не прима Милош, прима Јован. Онда је местозаступник. У младости, умео је да носи главу у торби. Можда и због тога што је имао утисак да га смрт неће. Док је био дете, слутио је да између њега и неба, између њега и шуме постоји тајни договор на тајном језику. Тако је било и касније. Кад би јахао кроз пространства, поред Дунава, осећао би над собом стари сунчани бездан, и светлости како одасвуд надиру и трепере, у игри, као прва зрачна препрека између неба и земље: тада се ГосподарЈовану чинило да више нема себе, да нестаје и већ је део тог простора који је свуда; у њему се таложио мир а он се расипао у ништа. После таквих тренутака био је сигуран да неће погинути баш зато што би му, и да погине, било свеједно. Са шумама је било другачије: као да је постајао више човек, јер га је свако дрво штитило. Много пута, у неком опасном чекању, наслањао се на стабло, образ уз кору. Гледао је како кроз вијуге, као кроз недоходе, пролазе ситни животи и слушао стабло како ћути и како му сок, као и ГосподарЈованова крв, одудара од тишине. Није се бојао: под руком, на кори, осећао је било дрвета а на себи његову сенку. Дрво га је заклањало. Није се плашио, напољу;

није се плашио, у шуми. Плашио се у граду, а нарочито у Цариграду, 1816. Имао је тридесет година а Цариград је био замаман. Али, и дан, и ноћ, и лица, и кораци, и гласови, све је дисало као опасност. (Онда још није знао да се највеће опасности не одају.)

Господар Јован стоји пред бифеом „Папук“: предомишља се да ли да уђе и попије чашицу пред ручак. Та навика му је остала из доба када је господарио ваљевском нахијом и боравио у Чачку. Његове најбоље године. Ипак, није рад да уђе: пуно је а приметио је да, окренут лицем шанку а леђима гласовима, не разуме шта се говори. Изгледа да људи све мање умеју да кажу шта мисле: гомилају неразумљиве, ваљда чиновничке, речи. Као „немачкари“, у његово време, али ово је други свет. Кад хоће да их схвати, гледа им у лица и све му бива јасно јер су им изрази готово исти као и у оних које је добро познавао. И сад, ено, онај мршави, високи, за столом украј врата, мршти се и гневи уздржано баш као и његов брат Јеврем кад би, 1841, помислио на Гарашанине, оца и сина, ХаџиМилутина и Илију. На овом данашњем свету срџба се исто показује као и на оном давнашњем, јер све још има исти вид: и лукавост и глупост, и моћ и немоћ. (Изгледа, само, да је доброте увек мало, или се једино она скрива.) Ни псовка се није изменила. Не, неће да уђе.

Господар Јован убрзава корак дуж тихих, сивих зграда (његова улица је ту, између Доситејеве и Змај-Јовине, ћудљива и невесела) до куће у којој је становао Јован Скерлић. Увек се нада да ће га срести, али се то не догађа: у различите сате стичу се на углу Змај– Јовине и Јованове. Као и за живота, Скерлић полази од куће ујутру, пренапрегнут, и одмах креће узбрдо, уз падину, према Универзитету и центру града где је некада био „Српски књижевни гласник“. Господар Јован стиже у подне: тако се размимоилазе. Имали би, заиста, о чему да проговоре. Јован би да пита свог имењака, млађег готово читаво столеће, да ли је и њему ишла она језа уз кичму кад су га нападали као бесног пса? Језа, не од страха, од згранутости. Њему, Господар-Јовану, јесте, један једини пут: у августу 1842, у Жабарима. Ишао је на Вучића и вучићевце а знао да губи. Није му био од помоћи ни онај хајдук у њему, ни дипломата, најмање местозаступник. Имао је десет хиљада људи, а био је сам. Ни Јеврем, иако брат и у истом котлу, није му сада био пријатељ, још мање Љубица; можда, чак, ни деветнаестогодишњи Михаило, за кога се тукао. Јахао је, већ стар, под засењеним небом касног августа, и то му се небо, први пут, није одазивало. Небеса су била затворена а дрвета и сенке скамењени; одасвуд је пуцала пустилина. Са Србима се борио, не са Турцима, и језа му се пењала уз кичму: свирепост је махнитала, Срби су натицали српске главе на кочеве и носили их уз своје чете, као украс. Када га је пре три године, у мају 1839, за време своје прве буне, Вучић домамио у Крагујевац, оптужио пред народом а онда бацио у окове, Господар Јован је схватио да долази време испаштања. Одавно је слутио да ће доћи. На путу из Крагујевца у Београд, који је прешао пешице, ни за тренутак није осетио огорчење, само бојазан која га је морила: шта ако је и Милош поверовао Вучићу па посумњао у њега? Шта ако све ово није само Вучићева паклена замисао него је, делом и Милошева? Те сумње су му одузимале снагу. Прашина кроз коју је пролазио, дизали су је и други ухапшеници, иза и око њега, сивкаста и густа, улазила му је у крв, у дах и слегала се у неком прамраку што се, свуда, отварао у њему. Није му сметало што је, до јуче Господар, сад нико и ништа, са неизвесном судбином: одједном се осетио некако ближе тлу, и слободнији. Мучила га је само стрепња да ће Милош, остављен и сам, бити склон да

посумња чак и у њега: то не би могао да поднесе. А Милош је лако могао да прихвати такву помисао: зашто да га не изда и Јован ако га је Јеврем већ издао? О Господар-Јевремовом необичном понашању Јован је вероватно био обавештен и пре Милоша, али није предузимао ништа и није питао ништа, ки једног ки другог. Шта да предузима и зашто да пита? Све је наслућивао а ништа није могао да спречи. Сећао се како 1815, уочи Другог устанка, умало да погреша најтеже у животу. Умало да похвата, у намери да спасе Милоша, који је био талац Сулејман-паше Скопљака у Београду, сопствене госте у сопственој кући и да их преда Турцима. Те госте, најугледније људе, сам је био позвао на договор о устанку. У међувремену је добио поруку да их, баш зато што су све сами угледници треба на превару везати и предати Турцима, како би се Милош спасао. Са стидом мисли о томе како се тада није, ки за тренутак, двоумио: био је спреман и да жртвује туђе животе и да на себе прими тежак грех, само да Милош остане. Али сва срећа да се умешала срећа и спасла и Милоша, и госте, и њега. Кад је Милош чуо причу, опоменуо га је да ни у оданости не ваља претеривати. Да ли и сад исти Милош мисли тако? Да ли би сад могао да поверује да га исти Јован напушта? А можда они нису више исти Милош и исти Јован? Мучио се. Приближили су се Београду, препознао је, под Авалом, шуму кроз коју је често јахао. Одједном је из те шуме ка њему допрла нека ведрина, Јован је погледао у мајска небеса сва од испреплетаних блескова и осетио да није, још, све пропало, и да Милош никако није поверовао Вучићу. Охрабрен је стигао у Београд и није марио кад су га затворили у кућу Башкалфића. Марио је кад је Милош, убрзо, пошао у изгнанство. Био је први дан јуна, али је пространство неба над ушћем остало непорозно, киша је ромињала а кроз мокар ваздух, као шупље, кабасте округлине, дизали су се и падали звуци црквених звона. Достојанствен, Кнез је силазио низ савску падину а око њега је био мук гомиле и истегнута, лепљива лаж. (Под руским али и турским притиском, Вучић је наредио да се Кнез има испратити са свим почастима.) Кад је, на савском пристаништу, стигао до лађе која је имала да га превезе на другу обалу, у изгнанство, Кнез је застао, миран, и чекао. Да се опросте с њим, прилазили су и пријатељи и непријатељи. Првих је било јако мало, других јако много а сви су изгледали ганути. Онда је свима, па и Господар-Јовану, застао дах: његов брат, Господар Јеврем Обреновић, Председник Совјета уставобранитеља, прилазио је полако, хром и мршав, да Кнеза и свог брата кога Уставобранитељи на челу са Совјетом шаљу у изгнанство, пољуби у руку. Јеврем је гледао у Милоша, али Милош није гледао у Јеврема, а сви су гледали у њих двојицу. Кнез је тргао руку, окренуо главу и намрштио се а Јеврем се повукао, блед као крпа.

То је било пре три године. Сада, у Жабарима, опет је побеђивао Вучић, и то заувек, али више није било важно. Било је важно још само то што је Милош далеко, изгнан, и што, уз Вучића, побеђује зло које се све луђе распламсава у људима: уживали су у смрти непријатеља а непријатељи им, већ одавно, нису били толико Турци колико пријатељи од некада.

О томе би он са Скерлићем, али њега нема и Господар Јован наставља свој пут поред ниских и чврстих зграда. Када пређе Капетан-Мишину улицу, сиђе са плочника и пође средином коловоза, ка Вишњићевој. Ту, угао испод раскрснице светлости, ту где његова улица избија из сивог теснаца под просторе неба, ту се сударају и бесне сви дорћолски ветрови а лети, у августу, када су ноћи црне и провидне до бездна, падају звезде. (Сада падају на кровове успаваних, празних таксија, као што су некада падале на успавана носачка колица.) Ту Господар Јован стаје и ослушкује трепет светлости

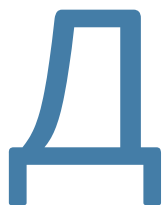
која овде никад није сива, гледа облаке који долазе од Калемегдана и сећа се како је онде где је сад Основна школа „Перо Поповић Ага“ била његова, Јованова пијаца на којој се могло наћи све, од димљених јегуља и шарпланинског меда до грочанских рибизла, венецијанских огледала и женске послуге. Од те је пијаде остао само патрљак на малом простору поред велике зграде у којој је самопослуга.

Али тако то бива. Господар Јован дуго гледа у једносратну зграду на углу Јованове и Вишњићеве где је била аптека Савке Каљевић. Кроз стаклени излог у којем је сад конфекција „Будућност“ као да назире прилику апотекарке Савке. Усправљена и у старости, лепа, умрла је пре неку годину. Назире је Господар Јован и чики му се да Савка Каљевић гледа, кроз излог, уз Вишњићеву, ка Музеју: чека да види чувену браћу Поповић како се спуштају низ падину. То Богдан, Павле и Димитрије Поповић долазе код Јована Јовановића, научника и дипломате, на Пижонов вторник. Овај други славни имењак Господар-Јованов који се презивао као Змај али имао надимак Пижон, такође је становао у Јовановој, близу угла Вишњићеве, укосо од данас рабатне, приземне куће Велислава Вуловића, оног председника београдске општине који је дао да се, 1909, поплочају улице на падини према Душановој. Код Пижона су се, чуо је Господар Јован (гласови се преносе и у смрти као и у животу), у овом веку а између два рата, сваког уторка састајали браћа Поповићи и научник Тихомир Ђорђевић. Нимало млади, дочекивали су добоку ноћ, уз вино. О чему су све разговарали, ко зна. Дорђолски ветрови су разнели њихове речи, њихови кораци, кад силазе низ падину, више не остављају трагове, из излога некадашње апотеке, уместо уздржаног осмеха Савке Каљевић, нагнуте над гипсаним Ескулапом, поздравља их пластична лутка из „Будућности“, у светлом кишном капуту. Господар Јован јој махне руком у знак поздрава па се умеша међу децу што излазе из школе, и међу студенте Института за стране језике и журно, врло журно, дође до Калемегдана. Крочи на Брег за размишљање, зађе у сенке и наслони образ уз једно дрво које је било младо 1870. Неко време стоји тако, не размишља, слуша: дах сокова, ход мрава, ковитлање облака над безданом и, нарочито, сенке како се преплићу. Онда, врати се у своју сенку, тамо.

СИМИНА УЛИЦА

анас би се рекло да је Сима Нешић симултани преводилац; у његово

време звали су га Сима терџуман. Разлика и вије тако велика, јер терџуман је тумач. Сима је умео да тумачи говор са седам језика и да говори на седам језика. Као дечак, сатима је шврљао главном, Дубровачком чаршијом (сада је то део Улице Седмог јула, од Кнез-Михаилове До Југовићеве) поред начичканих, тесних, дрвених дућанчића: слушао је речи и реченице које довикују, или мрмљају за себе, док тргују, Јевреји, Цинцари, Грци. Биле су то речи и реченице које одвајкада понављају сви трговци на свету. Сима је пратио речи непознатог звука, навикавао слух на тај звук, те звуке, припитомљавао их за себе и сазнавао да сваки од ових говора има своју мелодију која, кад се докучи, открива не само тајне тог говора него бар једну од тајни споразумевања. Закони који владају речима постали су му занимљивији од закона који владају људима и чинило му се да што боље познаје понашање речи, то више зна и о понашању људи. Како је растао, све се дуже играо тако што је реченице са једног језика преводио на други, трећи, четврти. Почео је да верује да много зло долази и отуда што људи нису навикли ни да се слушају ни да се разумеју, и што не обраћају пажњу речима. По мишљењу овога младића, људе је требало одучавати од баратања пушкама а подучавати у баратању речима. Кад је то чуо, први се упрепастио његов отац, Павле Нешић, кожарски трговац, а до сржи се препао кад му је син изјавио да би на страну да изучава језике. Практичан и имућан, Павле Нешић је послао сина на трговачку академију, у Беч.

Свако преподне, око десет сати, Сима терџуман стоји на углу Симине и Капетан-Мишине улице, где је у његово време, по прилици, пролазио сокак што је делио српску полицију од турске. Ту је Симинова улица пуста и утихла од сумрачности. Пролазници су ретки и, док се провлаче између паркираних аутомобила, мокри од сенке. То је отуда што нова зграда Природно-математичког факултета, саидана на месту где су некада биле и српска и турска полиција, где је, касније, била Главњача, што је та велика зграда испод које води, на Студентски трг, наткривен пролаз на стубовима, сасвим заклонила сунце. Сима терџуман мисли како је и у томе неки неспоразум са речима: зашто да зграда у којој се уче природне науке и математика заклања сунце и небо? Оног дана, 3. јуна 1862. године, овај је простор изгледао друкчије. Вили су први сати поподнева, и недеља. Сима, тумач у српској полицији, стајао је код отвореног прозора; од неба над Калемегданом, огромног, долазиле су светлости лета, и мирис Дунава, и развучено, истанчано спокојство. Слушао је недељне, отегнуте па склупчане гласове који су допирали са Велике пијаце (где је тада била Велика пијаца сада је Студентски парк), тај меки ковитлац који му се наметао и изазивао га да издваја појединачне

звук и тражи им порекло. Био је готов човек (како се то тада говорило), и отац, за пет дана је пунио тридесет и једну годину, а још се играо. Речима, дабоме. Изгледало му је да никад живље није осећао него тог дана колико су онај дечак-несмајник од некада и овај достојанствени терџуман, слични. Као и онај дечак, тако је и Сима терџуман веровао у снагу речи; као и онај дечак, знао је дејство унутарњег склада, ако се постигне. Осећао је да ће му живот дати прилику да учини оно што ће и другима открити моћ речи за суштину споразумевања. Као тумач, понешто је и чинио: спречавао је неспоразуме. Али, то је било недовољно. Надао се да ће му, можда, понудити место међу представницима на страни или ће га позвати међу предаваче на Лицеју. Тог поподнева све је било могуће, а живот му се отварао. Под кожом, младост му је опет надлазила са овим светлוצавим јуном. Расветљен у себи, Сима је гледао зеленило башта на падини, пре ма Дунаву: извирују чардаци турских кућа и, ту близу, кров Доситејеве Велике школе, издигнут над раскрсницом светлости, и дишу, над падином, већ недоклатне, магле Дунава. Све је тако чисто у благодати јунског ваздуха, и опрано од сваке слутње. Изненада као да се са дна тог зеленила подиже узвик: гласови јачају, уобличавају се, долазе до њега и не доносе ништа добро. У тим искривљеним звуцима су претња и страх, и Сима види како је благодан одједном сва напукла.

Убрзо се чуло да је ту, на падини, код Чукур-чесме, турски војник ранио, можда и убио, српског дечака.

И Сима терџуман хита ка чесми. Ако је у питању неспоразум, ко ће га разрешити боље од њега; ако је у питању несрећа, ко ће наћи праву реч брже од њега. Хита терџуман а иза њега су Ђорђе Нишлија, спадало које говори невероватним наречјем, и још два жандарма. Прескачу згрчене сенке ружиних жбунова и опуштене сенке шам-дудова (у којима се згодно сањари о љубави). Али, Сима сад не мисли на љубав: мисли на чувеног бечког банкар, Цинцарина Сину, код кога је, сасвим млад, радио. Тај банкар, са лицем продуховљеног пацова, обичавао је, док ујутру загледа своје службенике и одмерава им спремност за тај дан (изгледа да је, у свом искуству, већ рачунао са променама у био-ритму), да каже: „Кад вам се највише жури, успорите. Иначе, грешка је ту.“ Сада, Сима жури, кораци су му све дужи, и луђи; узалуд Сина опомиње, Сима не успорава.

Стиже у прави час. Око чесме гомила, што већа то и тиша: нем обруч склопљен око низама¹, обруч који се сужава. Дечак, рањен у главу, лежи, можда још жив. Поред његових ногу, тај разломљен крчаг; са чесме, вода отиче у тајац. Сима зна шта му је чинити, пробија се кроз обруч, стрпљиво, даје знак и жандарми, брзо, везују низаме. Сима се нагиње над дечака а на лицу му је туга. Подиже главу, више нема туге, сад је на реду одлучност, не гледа ни у кога у обручу а свакоме изгледа да гледа баш у њега (и тој се вештини научио од пацоликог банкар), и каже да дечака ваља брзо однети, можда му има спаса; низами ће с њима, у српску полицију и пред српски суд, а српски житељи ваља да сачувају своје достојанство. Готово у исти мах, каже низамима, на турском, да се не опиру.

Сима терџуман види, и не први пут, речи како делују, своје речи како делују: допиру до људи, смирују им дах, остају им у слуху. Слушају га: и гомила, и низами, и жандарми. Дечака односе, везани низами корачају испред Симе, између жандарма, у

зеленилима башта трепере десетине зеница, грађани иду за Симом, на одстојању, а небо је све од прозрачног, пространог сјаја.

У својој стражари које нема, на углу Капетан-Мишине и Симине, Сима терџуман увек гледа, и одмахује главом, оног луцкастог терџумана који, пре много деценија, наилази са везаним низама и мирним грађанима, одједном јак од поверења у моћ речи. Зна шта ће му, у пролазу, рећи та млада луда: да је њему, сада, лако да одмахује главом, јер имао је цео век и неку деценију више да размишља о свему што се догодило; њему младом терџуману, није било тако лако, ни трен није имао за размишљање. Само је имао да буде спреман на све. Ишао је иза низама, сав око и ухо, ни о чему није мислио, и, унутра, нека тупост, а ипак је видео светлости на просторима неба, све неухватљивије док траје јунско предвечерје које ће се изгубити, а прашина је сва сањива, а стапају се мириси лепе, и шам-дудова, и дивље нане, и жалфије: само благости више нема, угасила се. Сима је осетио да залази у неки простор у којем никада није био, а пролазио је познатим сокачићима, и опет је непотребно журио и, у журби, изабрао пречицу, погрешно изабрао, пречицу што води поред турске полиције. (Невоља је што су банкари обично у праву.) Одједном је угледао, на прозорима те турске полиције (у којој је била и касарна), војнике како нишане у њега, у њих, видео им је зломисао и узвикнуо, опомињући. На његов узвик, заробљени низами су се отргли и потрчали својој касарни, Ђорђе из Ниша је јурнуо за њима, пушке су запраштале а грађани узмицали. Сима је пошао ка војницима који су пуцали у њега, гледао им црне осмехе и стао да им довикује, на савршеном турском језику, да стану, да престану, да је то пут у зло. Његове речи су се сударале са усковитланим ваздухом, са сломљеним светлостима, са пуцњеви ма, војници су те речи бесно одбацивали као проклету болест, Сима терџуман је викао, све јаче, а одговарали су му пуцњеви, све чешћи. Онда је остао без ногу и без тела, бестелесан; само је његова глава, одједном сва климава, зарањала у ниски мрак, до у дно.

Сима терџуман стоји на свом углу и одлучује се да ли да пође лево, краћим делом своје улице, ка Вишњићевој, или десно, дужим делом, ка Француској. У краћем делу је кућа у коју је често навраћао Милан Богдановић, у дужем кућа у којој је живео Слободан Јовановић. У политици неистомишљеници, али, обојица, зналци у језику и, обојица, са смислом за парадоксе у историји, можда би му помогли да искаже оно што га мучи већ више од једног столећа: откуд то да његова непатворена склоност ка складу изазове толике смрти? (Први пут се а дуго, и Сима терџуман мучи са речима.) Чим је Сима убијен, и Нишлија је тешко рањен; умро је за неколико сати. На падинама и према Дунаву и према Сави, пукле су старе мржње. Срби, одједном под оружјем, насрнули су на градске капије које су Турци држали, Турци су узмицали у Калемегданску тврђаву, и бој је, како је рекао енглески посланик Грегори, који је бранио српску ствар, на чувеној седници доњег дома, 17. маја 1863. године, у Лондону, бој је трајао сву ноћ. Сутрадан, пред јунско подне од тамног блеска, састали су се страни консули са Аширом, пашом београдским и Илијом Гарашанином, председником Министарског савета, па су сви заједно и сагласно сачинили Конвенцију о примирју која је одмах ступила на снагу. Тако се опет могло, нешто спокојније, ићи утихлим београдским сокацима. Историјска комедија ипак је остављена за следећи дан. Следећи дан је био уторак, 5. јун,¹ засењен, омађијан дан, са дубоким светлостима. Од Стамбол-капије (заузимала је простор између споменика Кнезу Михаилу и Народног позоришта), према Палилулском гробљу, на Ташмајдану,

кретала се пратња, и све што је међу српским живљем у Београду било здраво и покретно било је у тој пратњи. Пратили су њега, Симу Нешића, терџумана са сјајним изгледима на успех, храброг више но што и легенда захтева, јединца, тумача који је говорио седам језика, лепог, пратили су изрешетаног Симу и, такође, изрешетаног Нишлију, плач и појање су се стапали са густом топлином преподнева, заударале су воде из јарка код Стамболкапије, нико вије нарицао, чиновницима се, испод цилиндара, цедио зној, јата крупних рода и дивљих патака кружила су брзо, над Теразијама и Баром Венецијом, под небесима није било ни дашка, ишли су ка предграђу, ка Теразијама, друмом од утабане, вруће земље, сад је то Коларчева улица, дошли су до терзијине мале радње и стали ту где је сад, у Коларчевој, Београдска банка и улаз у подземни пролаз испред „Албаније“, оборене главе, терзија је чекао да им се придружи, недозвољене слутње клизиле су у прашину и тада је, право из сунчаних небеса, уз фијук, треснула бомба, никако велика и сасвим округла, ђуле, и распрштала се баш испред Симиног сандука. Од Калемегдана, грували су турски топови, почело је бомбардовање Београда које ће трајати четири сата и постати предмет међународних спорова. Узалуд су страни извештачи, после, наглашавали да бомбардовање није било баш нарочито јако, јер су Турци и слабе нишанције и слабо наоружани: бомбе су праштале, истина у размацама, али ипак једна за другом (није то још ни 1915, ни 1941, ни 1944. година, али јесте један почетак), сандук са мртвим Симом терџуманом испустили су на утабано тле, поклопац се померио, нико то није ни приметио, људи су се, сви, разбежали, и роде, и дивље патке, само је Сима Нешић, мирољубиви терџуман кога нису оставили на миру, кроз одшкринути отвор на сандуку десним оком гледао у сунце које је стизало свој зенит.

На свом углу Сима опет одмахује главом, али сад више није склон да кори себе, него кори господила Лонгворта, енглеског консула у Београду. Извештајима својој влади, тај господин умало да му сасвим поништи улогу у историји јер је, и иначе туркофил, био „уверен да су Турци доброћудни људи које, с правом, озлојеђује бунтовно држање хришћанског живља“, па је, следствено томе, обавестио своју владу да су нереде од 3. јуна започели Срби, не Турци. Сва срећа да је било, тада и касније, енглеске и друге господе која је друкчије мислила па је истина о његовој смрти, малко окрњена, постала и историјска. Сада, и то је без значаја. Његово име је остало сачувано, али не као властита именица него као присвојни придев, исписан белим словима на тамноплавој уличној табли: Симинова улица. Терџуман неколико пута, узастопце, прочитава натпис на табли, послушкује му звук, већ помало непознат, смисао му измиче, смисао се губи, као и при сваком понављању. Одједном је збуњен: више и не зна да ли је Симинова улица у вези са Симом терџуманом.

УЛИЦА ВАСЕ ЧАРАПИЋА ИЛИ ВАСИНА УЛИЦА

Васу Чарапића, који се родио у Белом Потоку, звали су и Змај од Авале.

У њему и јесте било нечег змајевског: сав јак, био је тако лаког хода као да га носе велика крила; глас му се далеко чуо а покрет му је био нагао као да ће се Васа увек устремљен ка даљинама, у тај час дићи са земље. Био је још дечарац у дугачкој кошуљици, када је и сам замишљао како је од змајевскога рода. У страху да ће однекуд искрснути Турци, убити га или одвести са собом, бранили су му да се искрада из куће а нарочито да лута Авалом. ипак се искрадао, и лутао. Увлачио се, сав понесен, у језу шумских богаза и чикао тишину, пуну притајених звукова. Највише је волео да утекне пред зору, кад је ваздух као сечиво а даје снагу, и кад сваки ветар, за трен, стане: тад, кад вас свет утихне у свитање, дечак трчи уз Авалу и губи дах. Испне се на сам врх неки часак пре но што почну да се расипају, ка Белом граду, простори источних светлости и онда пушта да га те светлости оплету. Причињава му се да је, као у причи о Баш-Челику, он један од оних моћних царева који нису људи: цар соколова, или орлова, или змајева. Најрадије би да је змајевски цар па да се, на челу седам хиљада змајева, док се од њих рони небо, уз муње и громове, и писку облака, стрмоглаво сјури на Баш-Челика. Одасвуд пуцају обручи паклене ватре, јер Баш-Челик, страховит, баца камаре пламена и при том личи баш на Турчина, на све Турке који су икада постојали. Хиљаде се змајева ковитла, откидају се комадешке облака, прамење фујука пада по земљи, битка је стварно страшна а онда Баш-Челик, тај непобедиви, са ликом Турчина, пропада у суноврат и Васа, дечак у кошуљи слепљеној од росе, цар змајева, сав од недохватне секи, лебди пре ма зори. Тако, пре два века, сањари Чарапић, али не на пропланку где је и сада његов, Чарапићев брест, него на самом врху Авале где је Споменик Незнаком јунаку. Свуд око њега су и хрест, и брест, и глог, а над њим полако одмиче последња четврт осамнаестог столећа и клизи, изнад пашњака и пустара, испод великог неба над Београдском тврђавом, зло, црно доба, пуно муке. Најгори од свих зулума, зулум очаја, хара међу људима а у Васи, можда и стога што је више са дрвећем него са људима, расте сан о Баш-Челику који нестаје.

У малом парку испред Дома ЈНА, под кестеновима који увек, осим у пролеће, орону и од испарења улице и од равнодушности пролазника, уз свој споменик, стоји Васа Чарапић. Споменик је подигнут почетком педесетих година: у покрету којим Чарапић од бронзе вади мач има много од силовитости, можда змајевске, али и још од нечег што Васа не препознаје. Тај бронзани устаник као да је сав целовит и у одлучности и у простодушности, а таквог себе он не памти: у њему јесте одувек био змај, али је одувек био и човек и он никад кије био баш сигуран који је један а који други; они су међу собом мешали и гласове и обличја, а могуће да је ту, у њему, бивао

понеко трећи или пети. Бронзани ратник се, опет, тога не сећа. Биће да се, већ само далеки преци засути прамењем времена, и он и његови савременици понекад чине, оку новог доба, као једноставни људи којима није било тешко да себи не признају зебњу од живота. Али, од оних које је он упознао, нико није био тако једноставан а зебња је разарала све. Мржње су ницале лако и скривале се дуго, сумње су увек биле ту. Колико пута је он, за кога се говорило да је праведан као сам Бог, у себи изненадио зломисао према оном који се с њим у нечему није сложио. А зломисао се, и не само у његово доба, лако оваплоти у нечију погибију. И у својој смрти Васа, не ретко, осети задовољство што је нестао пре но што су вођи првог устанка, оболели од власти и од злости, стали да раде један другом о глави, иако је у почетку изгледало да су сложни колико и храбри а изнад свега да су одани један другоме. То је, дабоме, увек иста прича коју само Карађорђе никад није заборављао (као да је од детињства читао Тацита). Колико пута га је Васа Чарапић, једкни који је смео да му уђе под шатор из ненада, затицао свег црног и од сумње: није веровао никоме, тај Црни Ђорђе, а ипак су га изневерили. Гледа Чарапић у своје бронзано лице и чуди се самоувереном новом добу. Не зна, наравно, да у покрету којим бронзани Васа хоће да истргне свој мач, поред оне змајевске силовитости има и много од замаха јунака социјалистичког рада из касних четрдесетих година овог века, и да је уметност социјалистичког реализма својим једностраним виђењем обележила тог бронзаног Змаја од Авале. Оно што он добро разуме, то је да свако доба има своје ћорсокаке који се, можда, и секу међу собом у непроходу историје. Чуди се и наставља да посматра тај свет око себе који изгледа друкчији од његовог. Поучен искуством сопствене смрти, кије сигуран да ли је уистину друкчији или само тако изгледа. Рано је, јутро долази од Скадарлије и, још даље од недогледног Дунава, са свих страна мали парк у облику троугла опкољавају аутомобили у суманутој журби, из аутобуса број 27 и 28 излазе путници и, још слепи за радост, не примећују да ступају у прегршти светлости што се, у тај мах, разносе по небу над Тргом Републике.

Васа Чарапић се ипак ослања на тог бронзаног себе који је поуздан у сопственој простодушности и види оно што не види ниједан од пролазника: како се од парка у којем сад стоји, па према Народном позоришту и Кнежевом споменику, диже Стамбол-капија, најмоћнија од четири капије београдског града. Има три улаза: један на средини, велики, за кола, и по један мањи, са сваке стране, за пешаке. Капија кије само капија: то је тврђавица, са окованим дверима, са подрумима и лагумима у којима бораве турске страже, са засвођеним ходницима. На слици Ђуре Јакшића Бакљада пролази кроз Стамбол-капију прво што се опажа, кроз дим бакљи, то су победничка лица Срба који наступају између Турака притајених под сводовима Стамбол-капије, али се и те како опажају и ти сводови, од цигле и камена, зли. У Београд се, кроз Стамболкапију, тешко улазило а још теже излазило. Слика Ђуре Јакшића настала је много после Васине смрти, у епохи у којој је тек ослобођен народ био опијен сопственом снагом. У Васино доба, у годинама Кочине крајине и пре првог устанка, пред Стамбол-капијом су, над шанцем, у низу, излагане главе угледних Срба, набијене на кочеве и загладане у нејасна небеса над Шумадијом. Било је тога и после Васине погибије, нарочито кад је први устанак пропао и кад бакљаде ником нису падале на памет. Године 1814, за Хаџи-Проданове буне, кажу, стално су освитале нове главе. Тако се око Стамбол-капије населила страва и, сва непрозирна, падала по зидинама, пустари и прљавим водама у шанцу; остала је и онда кад кочева са главама више није било. Рекло би се да и данас сенка те страве каткад промакне ту, испред

Стамболкапије, које нема већ више од stoleћа; промакне ту где је сада простор под травом и шибљем, ни парк ни сквер, и где врви од пролазника. (Кад су, на истом месту, 6. априла 1941. године, у рушевине претворене чувена Коларчева пивница и чувена Трајковићева апотека, страва је, на мах, изгледала затрпана а онда је, много виднија, препокрила савњени утао.) Сенка промакне кроз продавнице новина и кроз цвећару, између филодендрона и аспарагуса, падне преко клупа на којима самују пензионери а воле се љубавници, опустоши прашину на стазама па склизне на крила смрачених голубова. И, за трен, док је сенка ту, све се следи а светлости згасну.

Чарапић послушнује бруј од журбе и од нестрпљења, стреса се од мноштва покрета натопљеног светлостима што падају одасвуд, по тргу, и мисли како је журба увек иста. Сећа се да је и он журио, али се више не сећа због чега. Памти да му је све било лако и да је однекуд био сигуран како ће увек остати млад, и змај. А журба је била у њему. Тако је било када је у време Кочине крајине отишао у добровољце или, како се то тада звало, у фрајкоре. Он се тукао а други су гинули. Није имао ни воље ни времена да мисли о томе (изгледа да је онај змај у њему отклањао свако осећање), морао је, у замаху, увек напред. За њега, тада, смрт као да и није постојала: била је нешто што је, за тај час, одређено другима. Затим је рат, Кочина крајина, прошао а дошле су године када је ваљало радити земљу, рађати деду и чекати под небесима. Од великог угледа и кнез грочанске нахије, Васа је и дале препознавао у себи оног змаја, неосетљивог од вечне младости, кога је сад требало затомити. Кад год је могао, одлазио је, у саму зору, на Авалу и гледао како се, кроз просторе над удаљеном тврђавом и над рекама, примичу прве године новог века. Понекад би му се учинило да му поглед допире до самих градских зидина и да јасно види баш Стамбол-капију. Опака и равнодушна под турским стражама, нетакнута временима што су одмакла, Стамбол-капија као да је била саздана од вечите турске моћи. Над њом су се преплитале несазнане светлости година у настајању са тминама минулих постојања и, осветљене, магле су дрхтале. Онда је, у једну зору, пред јесен 1803. године, видео доба невиђених окршаја како наилази, а змај у њему је живнуо. У тој предјесењој, просветљеној зори признао је себи, сав збуњен, да он и јесте цар змајева, тек сад, иако већ и просед и наглув, само што ће се његове битке водити на земљи а не међу облацима. Није био сигуран да ли се то он шали сам са собом или се неко други шали с њим, али је све, још невидљиво, осећао као истину која се може опипати. Од тада није био склон ни примирју са Турцима: више није силазио у Београд а они су обилазили Авалу. Змај је био пробуђен иако је његов бес још био више хладан него врео: гонио је Турке јер су Турци гањали Србе. Непријатељи су му били Турци најамници, јаничари, крцалије; не и турски живаљ. Ханџија у Белом Потоку, под Авалом, Турчин, био му је и пријатељ: у јесен 1803. и у зиму 1804. године много пута му је, кад је претила турска потеря, слао тајне поруке. Били су побратими. Али ни тај побратим није сазнао за замку коју су Турци спремали Васи и Марку Чарапићу,¹ уочи Ускрса 1804. године. Васа је измакао замци, Марко није; убили су га, из ненада, док је био без оружја. И сам помало змај, без страха, од свих људи на свету Марко је Васи био најближи. Било је хладно претпролеће, још су, под земљом, трајале зимске тишине, кошава је промицала без светлости, Васа је носио одсечену главу Марка Чарапића да је сахрани и, први пут, приметио како му је корак отежао. Кад је Марко погинуо, као да је у Васи био обрађен змај: Чарапић који је остао у животу препознао је, намах, да је смрт одувек уз њега. Само, од тог препознавања осетио је не страх него радост. Загледан у аутомобиле, Васа Чарапић и не памти шта је све чинио после погибије Марка Чарапића. У сећању му је

само след црних расветљења у којем се дани не разликују од ноћи и у којем време стаје па нестаје. Није ни важно што он не памти, јер је у Поменику Милана Ђ. Милићевића остало записано да је, прво, отишао свом побратиму, ханџији, у Бели Поток и да му је рекао:

— Побратиме! Да се пољубимо; па отсад нити могу ја тебе чувати од Срба, нити ти мене од Турака. Него да те испратим до пола пута, па иди у Београд!

Остало је записано и то да је, уистину, испратио тог побратима, затим му запалио хан па отишао на Авалу. Ни тога се не сећа, али се сећа да су тада, у претпролеће 1804, снегови на Авали трајали а гора била сва пуста. Бела су била небеса, бели ветрови, беле светлости над Дунавом и Савом, и та је белина скривала загонетне небеске исписе. Оно што је желео било је да се не придружи Марку док са београдских капија не сиђу турске страже. Осећао је да ће му се то испунити ако га Турци не нађу сад, на голој Авали. Први пут, почео је да се погађа са оном тајном у небесима: нека смрт дође и раније, али да он крочи на палисаде иза београдских зидина. Погађао се, а небо је остало бело и немо. Онда, опет у једну зору, угледао је први глог како листа, окренут његовом оку. То памти. И памти како је стао пред дрво и како је, у жељи да га дарује, извадио малу пару од сребра и заденуо је у глог. Онда је погледао у небо и видео да више нема ни белих небеса, ки загонетних исписа, ни тамне немости: из озарених видика расипале су се светлости постојања.

На уличним прелазима ка Тргу Републике блесну па трну кружне светиљке: црвене, жуте, зелене. Оне не гоне мрак него преносе наредбе: кад се запали црвена бакља, људи стају, а кад се запали зелена, ходају. У почетку је Чарапићу било нејасно то мукло споразумевање између људи и светиљки; сад се навикао иако му, не ретко, изгледа да зависност људског понашања од боје упаљене светиљке скрива набој неке нетрпељивости између човека и улице. Можда и зато никада не учини оно због чега сваког дана стигне у троугласти парк под кестеновима: никако да претрчи, док горе зелене бакље (или црвене, њега то не обавезује), тај размак који је, једном, давно, већ претрчао, никако да пређе тих неколико корачаји што га деле од Народног позоришта. Као да је пред њим нека препрека-невидимка. Није то ни сећање, његово, на зидине Стамбол-капије које су биле ту а којих сада нема; није то ви несећање пролазника, који и не знају да су те зидине постојале; можда је то тај коловоз, тако гладак, којим промичу аутомобили у колонама, а који је сачињен да не уме да памти. Земља памти, камен и цигла као да памте, али асфалт не памти и Васа, ето, не може да крочи на коловоз. Да може, одмах би отишао на Трг, под споменик Кнезу Михаилу. (Кажу да су тачно ту, на простору од Споменика до Народног позоришта, биле вратнице Стамбол-капије.) Кад нема снегова и киша, на мермерном подножју споменика седи младеж, мали аутобуси доводе мале ђаке у Народни музеј, да их збуне облици прошлости који су им неразумљиви, на углу, у препуној посластичарници која се званично и немаштовито зове Код споменика а незванично и немаштовито код Коња, једу се сендвичи и сладолед и, кришом, протура хашиш, из трговачке уличице која носи име доброћудног путописца, увек допире полумрак сав од прозрочне језе (као да још, како је некада било у овом сокаку, иде Чика-Љубином влага из старог јендека), на тргу се смењују безмерја заковитланих, узнемирених светлости а кнез Михаило јаше, руке управљене ка југу, и он већ сасвим искошен у времену. Васа би да поздрави тог младог Михаила (и у животу је био, и у смрти је остао, млађи од њега за више од пола века) не

зато што је био кнез него зато што је, од Турака, узео кључеве српских градова и зато што је наредио да се поруши Стамбол-капија. Можда би, загладан у Кнежев лик од бронзе, могао да га упита да ли је тај уклесани лик владара кога је његово доба промашило један од правих, један од оних које би и Михаило био склон да прихвати, или није? Одговор, вероватно, не би добио. Ћутљив и ћудљив, бронзани кнез остао би загладан у сметове измешаних прошлости а Васа би, улицом која носи његово име а која је некада, делић цариградског друма, водила од тврђаве ка Стамбол-капији, пошао ка Капетан-Мишином здању и Студентском тргу и слутио, над плочницима, ону прашину што су је дизали ати махнитих Татара, који су носили поруке за Цариград и из Цариграда. Прашина, уопште, најдуже опстаје. Док посматра, гост у том времену што за њега не протиче, те следове кретања и некретања, постојања и непостојања, Чарапић би да призове бар неке од до гађаја који су му, ваљда, испуњавали простор у оном времену што је за њега протицало, догађаје који су такође нека врста прашине. Ако га има, то је простор омеђен са две стране: претпролећем 1805. и касном јесени 1806. године. Изгледа да се сећа само годишњих доба: расцветалих јоргована, потмуло страсних, у разглављеним сеоским двориштима, отежалих, силних звезда у августовској ноћи над Авалом и Врачаром, после боја на Мишару, не појамних киша, слеплених са црним јесењим ветровима, о које се саплићу коњска копита. Као да ничег другог и нема: сећање, распарана кеса за новце, виси празно. Историја, међутим, бележи да је Васа Чарапић, од почетка устанка, ишао из битке у битку. Остала је записана, највише као охрабрење устаницима, његова победа над двама Алијама (Халилима), Кучук Алијом и Алијом Гушанцем, пред погибију дахија, лака. Са шаком змајева, као у причи, растерао је множину Турака и задобио силан плен. Та је победа била важна и због тога што се, после ње, зачео онај шапат који се претворио у легенду: да Васу Чарапића тане не удара, а пораз обилази. Тај шапат је он чуо и није чуо; у ствари, није га се дотицао. Носио је у себи онај глог, разлистан његовом оку, и ону авалску зору и знао да му је век већ измерен. Нечији таман ход, као корак невидљивог пса, био је уз њега. Није се плашио, а и зашто би? Није то био корак непријатеља, него непознатог. Васа му је узмицао, да не буде стигнут пре времена, и то је било све. У исти мах, није веровао да се може узмаћи и зато се понекад трзао. На његовом лицу, црном колико од сунца толико и од несанице, ништа се није видело.

Васа Чарапић гледа у високу зграду, са куполом, укосо од Дома ЈНА: зидана тридесетих година овог века, сачувана у бомбардовањима, она означава почетак Улице 29. новембра. Историчари би, вероватно, могли да кажу како је наука којом се баве утврдила да се неки датуми понављају, истина без нарочитог реда. Васи је у сећању један други 29. новембар, давнији но што је овај у чији је спомен улица добила име. Док су пролазили последњи часови тог 29. новембра, допузао је до места где је, отприлике, сада зграда са куполом и притајио се у слеђеном блату. Иза њега је било три а не седам хиљада змајева али је и то било довољно. У зору 30. новембра ваљало је напасти Београд. Била је шеста година деветнаестог века, новембарска ноћ је, у свом пролажењу, простирала црни лед, од Саве и од Дунава налетали су ветрови, сударали се над тврђавом и засипали, све, скочањеним, ситним снегом, иза београдских зидина Турци су славили Бајрам (нису ни слутили да би се, за њих, ова празнична новембарска ноћ могла разликовати од стотина оних ноћи између 29. и 30. новембра, по православном календару, које су им протицале у спокојству), а за хришћане, потопљене у таму оштру до несна, без звезда и без дна, 30. новембар, дан Св. Андрије, требало је да осване са њиховом победом. Васа је, однекуд, био сигуран да ће и бити

тако, и нека страховита радост грчила му је сваки дамар. Као кад је био млад, тако је био нестрпљив да полети, али је чекао. Милисав Чамџија, певач чувен колико и ратник, заверио се синоћ Карађорђу да ће се, ако буде жив, кад устаници, у тишини, освоје Сава – и Варош-капију, које је требало прве да падну, испети на градске зидине ту, где је сада кафана „Загреб“ (некада „Руски цар“), да ће узјахати турски топ и да ће запевати. Његова ће песма бити знак за напад на Стамбол- и Видин-капију. Васа је чекао тај знак, а трајало је, бедеми Стамбол-капије дуго су били спокојни, онда се огромна ноћ одједном, сва, нечујно искосила у својим безданима, занемели су дахови свих понора, као да се зачула она песма, Васа је полетео а његов узвик „За мноме, браћо!“ пробио је тескобу таме. Био је прави час, змајеви су, за трен, били на бедемима, турски војници, лица смрешкана од чуђења, јурили су са бакљама, Васин лик је севао на њиховим светлостима, оковане двери велике капије су се, ево, расклапале и Змај од Авале се, у скоку, нашао на улазу у Београд. Онда је осетио удар, не и бол: ударило га је у леђа, у крста, знао је да га је стигло, Чамџијина песма била је обухватнија од црне неизмерности, радост га је још протресала а неки зној, брз, хватао и Васа није примећивао да већ пада, полако, док довикује, као у шали, својим змајевима: „Гле, изеде ме пас, закон му његов! Не бојте се! Ено пева Чамџија!“

Положили су га на насила од пушака и понели на Ташмајдан, у Карађорђев логор. Осмехивао се: у њему, ни тад, није било ни страха, ни бола. Полако је одлазио из себе а свуда је била светлост. Опет је лебдео и као да је, негде испод, видео капију једног града. Осећао је да је ту капију, некад, познавао и осећао је да му је, некад, значила. Још је видео ту капију, само њу, али јој није знао имена. Ничијег имена више није било, у тој светлости.

УЛИЦА УЗУН-МИРКОВА

У

зун Мирко и сад зазире од чиновништва. Живео је дуго, из руке кнеза

Михаила је примио, о прослави шездесете годишњице Првог српског устанка, Таковски орден, али најтеже у његовом животу нису били окршаји са Турцима, којих је имао безброј, него разговори са српским чиновништвом, којих је имао неколико. Турци су Турци. Упознавао их је откако се родио. Тек што је проходао, учили су га како им се треба склањати, док не дође време кад ће се они почети склањати. То се време дуго чекало. Ако дође, питали су се Срби, а доћи ће тврдили су. Тако су готово у исти час исказивани и сумња и вера. Таман је понешто и научио кад му дед и отац погину, у Кочиной крајини, у борби са Турцима. Чинило се да су погинули узалуд: Кочина је крајина (рат у којем је Аустро-Угарска, као и обично, искористила очај раје, па онда склопила са Турцима примирје), за Србе завршила поразом. Времена су била зла: после рата, дошла је куга, после куге опет рат. Морије су витлале по Србији. Упркос томе осећало се да се оно, очекивано, време ипак ближи. Кад се сасвим приближило, Мирку је било нешто преко двадесет година и још се ни по чему кије видело да ће му живот почети да личи на старинску причу. А прича је већ била почела. Обележили су га и лепота и висина па га његов газда, београдски терзија Мехмед, прозове Узун Мирко, Високи Мирко. А високи Мирко је већ тада и сам био добар терзија: шапутало се о ћурку што га је био извезао за Аганлију, чувеног дахију. Месецима је везао тај ћурак, и дању и ноћу: сто је дуката био оплео срменим и златним концем, јер је Аганлија тражио да му ћурак буде покривен дукатима. (Кажу да је тај ћурак био на Аганлији кад га је, са осталим дахијама, на препад ухватио Миленко Стојковић на Ада Кале, и одсекао му главу. Аганлијину главу однео је Дунав, али је ћурак остао, покривен мисирским златницима.) Умало да Узун Мирко од тог посла не изгуби вид: дим са огњишта и ситан рад, више у мраку но при светлости, запалили су му и капке и зенице и да није било неког Хаџи-Каримана, видара који је умео и са травама из Индије и који га је лечио без накнаде, он би остао не високи него слепи Мирко. Са газдом није имао невоља све док није почела 1804. година. Терзији Мехмеду се допадао овај младић златних руку, па га је доброћудно наговарао да се потурчи: онда би му он дао (као у причи) и кћер за жену, и нешто свог имања, и део радње. Тврдоглави Узун на то не пристане а газда га остави на миру. Али у пролеће 1804. године, после сече српских кнезова а пред погибију дахија, све се промени. Опасност је била свуда, стрепња је почела да се мота по турским кућама, опрез им се удвостручио а свирепост удесетостручила. Ко год је могао, бежао је: трговци и занатлије, Срби, Цинцари, Јевреји, чак и Турци. Једног дана, био је празник и није се радило, Узун Мирко је седео уз прозор према улици и смишљао како да побегне. Новаца вије имао, ни познанстава. Изгледало му је најбоље да се увуче међу пашине момке који су

свакога дана гонили камиле на испашу изван градских зидина. Пролазили су, и камиле и камилари, испред Мехмедовог дућана, утабаним цариградским друмом који је водио од тврђаве кроз Стамбол-капију, и даље (доцније, то ће бити Стамболкапијска па Васина улица) и ишли, безбедно, поред турских стражара. Узун је завидео камилама које су дизале прашину и гледале, непроницљивим очима, у небо које је те зиме својим знамењем изазивало страх, нарочито после помрачења сунца, крајем јануара 1804. године. Морао је да измакне из Београда и да се придружи онима што су, чуло се, свуд по околини дизали народ на буну. Замишљен, добовао је прстима по прозорској хартији. Данас би се, можда, рекло да се опасна снага његове мисли распростирала свуд унаоколо и деловала; онда се помињала само снага турске окрутности. Било како било, једном се суседу, Турчину, учили сумњиво то добовање и он затражи од Мирка, сав бесан, да га пусти у кућу. Мирко одбије и настане препирка. Дође и терзија Мехмед. Сусед му објасни како је Мирко, добовањем, давао тајне знаке бунцијама а Мехмед заборави на своју доброћудност и казни Мирка бичевањем по табанима. Од те се казне Мирко опорављао три месеца. Кад се опоравио, утекне онако како је и смишљао: између пашиних камила и камилара, прашњав и погурен, промакне кроз Стамбол-капију. То му је било прво пролажење тим путем.

Али, гурање међу камилама заувек је запамтио, а још више своју погуреност. Радња терзије Мехмеда била је близу и тврђави и главној чаршији, по прилици ту где је сад, у Узун-Мирковој, продавница „Србијатекса“, на гласу са својих тканина. До Стамбол-капије требало је прећи, мерено искуством данашњег пролазника, још онај мањи део улице која носи његово, Узун-Мирково име, па Студенстки трг и целу Васину. Тај пут који се данас пређе за неколико минута, њему је из гледало да траје сатима. Само је тада, и никада више, осетио како га свег натапа страх. Можда је и зато доцније, у Карађорђево, и у Милошево време, обичавао да пролази, усправан, путем до Стамбол-капије, између силних дућанчића, и да осећа како шапат што се не чује и погледи што се скривају прате њега, Узун-Мирка Апостоловића, славног са невиђене храбрости. (Али та пролажења није рачунао.) Тако славан постао је у ноћи између 29. и 30. новембра 1806, када се ослобађао Београд. Бимбаша Конда требало је да, са својих деведесет одабраних бећара,¹ освоји, у тишини, у зору 30. новембра, Сава-капију. Са њим је био и Узун Мирко. Уочи напада бећари су се, сви, заклели између себе да неће остављати један другог у невољи. Онда је дат знак за полазак: ни глас, ни ход, ни дах није смео да се чује. Ушли су у ноћ, промицали ивицама данашње Карађорђеве улице, тама је била опака, на њих је, из ледене магле над Савом, огромном и тмастом, без обала, налетао оштар снег, ветар је наносио стрепњу и грозне приказе. Прошли су, непримећени, поред турског хана (доцније ће ту, дуго, бити царинарница) који је чувала јака турска стража. Пре но што ће кренути уз беду, према данашњој Париској улици, пребројали су се: више их није било деведесет, било их је само двадесет пет. У ноћи проклето злој (мада, видеће се, наклоњеној устаницима), страх који се таложио вековима постао је многим неподношљив и они су отклонили своје синоћне заклетве и од невоље се заклонили маглом. Сад се, од двадесетпеторице, издвоје седморица и пођу на зидине. Бимбаша Конда, за њим Узун Мирко а онда они од којих су остала само имена: Петар Сремац (о коме се зна да је требало секиром да развали катанац на Сава-капији), Драги Стевановић и Никола Стамболија (о којима се, изгледа, зна само како су се звали) и још двојица (којима се, чак, не знају ни цела имена него су, у историји, забележени као неки): неки Младен и неки Карловарија. Конда, који је, док је био у турској војсци, чувао београдске опкопе

према Сави, знао је све прелазе преко бедема. Он се први попео на па лисад близу Сава-капије, а онда помогао и осталима. Тако су се нашли у вароши, иза зидина, неопажени. Исто тако неопажени требало је да се Конда и Мирко привуку стражарима а остали да обију резе и катанце на капији и пусте српске устанике. То никако није било лако већ и стога што увек има неки песак који зашкрипи под ногама и неки шљунак који се откотрља. Тако је и сад; кад су се сасвим били примакли првом стражару, неки камичак одскочио и стражар, упозорен, одмах је имао нож у рукама и одмах замахнуо на Мирка. У одбрани, Мирко је пуцао а пуцањ је привукао и друге стражаре. Почео је бој. У међувремену, она су петорица успела да отворе Сава-капију и пусте устанике, а онда су похитали у помоћ Конди и Мирку. Помогли су им али су и изгинули, сви. Поред савладане страже остали су само тешко рањени Конда и лако рањени Мирко. Конду су однели у Аганлијин конак а Мирко је, обузет неким предосећањем, журио терзији Мехмеду, у радњу. Изгледало је да је стигао у прави час, јер су два бећара таман хтела да убију терзију и да му оробе дућан. Мирко заштити свог некадашњег газду, забрани насиље и плачку, остави Мехмеду дукат да сахрани жену која тек што је била умрла (невоља, ни Турцима, не долази сама), а он пође ка Стамбол-капији. Свитало је, у слеђеном блату, ту где су сада Коларчев универзитет и КапетанМишино здање, и мало даље, према данашњем Студентском тргу, на остацима турског гробља, лежали су мртви устаници, узвици и пуцњеви још су се стапали са прозракном тамом, српска је војска надирала одасвуд, са свих капија, а разгоревале су се тамне, још нестварне, радости, стрепње су се, у трену, претварале у пухор, Узун Мирко је свему ишао у сусрет, устаници су га грлили, већ се знало, глас о Кондином и његовом јунаштву облетео је све пролазе: устаници су, у исти мах, оплакивали Васу Чарапића а славили Конду и Узун-Мирка, док је ветар, стишан, јутарњи, доносио у огољени град дахове новембарских осветљења. Журио је ка освојеној Стамбол-капији а пламен га је неки, луд и црн, изгарао и Узун је почео да се смеје, одједном сам под небом које не зна за крај. То му је било друго пролажење.

После, живот га је хтео на исти начин на који је и он хтео живот. Сам је знао да је такво подударање ретко и да ће га, једном, платити. Али, није марио. Нека животворни конац тка ту маглу, па шта буде. Чудио се својој слави која је, све више, постајала шум ван њега. Ишао је из битке у битку, из године у годину. Видео је како велике победе припремају велики пораз: снага Првог устанка мрвила се на његове очи. Пропао је Први, почео Други устанак: нестало је Карађорђе, настао је Милош. Разлике су биле велике. Није му било свеједно: чикао је судбину, али му није одговарала. Можда је то било и због тога што никоме није припадао иако се, повремено, осећао везан уз многе којих више није било. (Конда је погинуо 1807, Хајдук Вељко 1813.) Празнине су се умногостручиле а пустиине, све чешће, зјапиле и из земље и са неба. Он се тукао. Нарочито је волео онај неухватни трен, пред битку, кад се свет смањи само на њега, људску трунку, а и њега већ нема, ту је само неко који осећа како зарања у неизвесност, уобличену и обезобличену, без дна а замамну: тад замре мисао и замире свест, остаје само кожа, сува и нестрпљива под жмарцима, остану и запети мишићи, у дослуху са оном напетости која је сва негде унутра. Онда је, у једно осветљено мајско преподне, кад је сунце било чисто а зеленила разбуктана, угледао, на коњској гриви, своју положену руку: грива је била млада а рука стара. Кад пре? Погледао је у сјај понора над собом, тако чедан и безличан, из којег је долазило чисто одсуство утехе. У тај га је час заболела рана у куку, она рана коју је задобио у години великог пораза, 1813, и коју је, изгледа узалудно, лечио у Бечу. Посрнуо је, нога га

више није слушала. Могао је да остане у Бечу, али чему? Увек је морао натраг, у борбу, а сад је, по прилици, морао напред, из борбе. Између њега и живота почињала је она танка а опасна пукотина. Ослоњен коњу о врат још је, у себи, осећао младост а тело га је већ издавало. Узјахао је, с напором, и на коњу пролазио кроз разлуђене мајске ливаде што су мирисале на земљу, на траве и на вечност. Први пут није био сигуран да зна за шта се то тукао, после оног 30. новембра. Нека је победа сигурно била ту, свуд унаоколо, али чудно окрњена. Ливаде су бујале, неизгажене, али су Турци опет држали страже на градским капијама, мада су сад они зазирали од Срба. Од њега, Узун-Мирка, склањали су се а он их је изазивао. Због тога га је кнез Милош, често, звао у Крагујевац. Грдио би га, строг, онда опомињао, благ, па га отпуштао, уз дар. Он је знао да је и то једна од малих игри великог Кнеза. Није био сигуран неће ли, једног дана, ако то Турцима буде јако у вољи, за њим, из Кнежеве куће кренути сенка да га сустигне, изненада, у поноћ или пред свитање. То му је било свеједно. Али, нешто друго није: у том времену које је дошло да ли је било и оно, очекивано време? Није умео да одговори јер му се чинило да је све теже распознати истину а да победа уопште не личи на себе. Најгоре је било то што се више није знало ко је пријатељ, а ко непријатељ. Уосталом, зар није, у последњим годинама Првог устанка, издаја сваке врсте, међу Србима, постала нешто свакидашње?

У своју улицу Узун не долази сваког дана: XX век му је заморан. Долази кад се спусте кише и над Студентски парк и над Студентски трг а КапетанМишино здање потамни. Онда улица опусте (остане само понеки мокар студент), и постане приснија. И иначе је та његова улица ћудљива: после простране Васине и још пространијег трга над којим се, у великом небу, окупљају све укрштене светлости и од Саве и од Дунава, и од Калемегдана, његова је улица ту, код трга, некако и сужена и смушена, без неба, сва у сенци великих зграда и у полусенци историје. Радње које су ту, сложиле су се, једна уз другу, без икаквог реда, и потребне и заборављене. А онда, кад се пређе угао Седмог јула и стигне до Улице цара Уроша, где заокрећу аутобуси, одједном пукне ширина, нагрну простори, улица се рачва у наносе светлости и, сјајним рукавцима, улива у небо над Калемегданом, изнад мале зграде некадашње Реалне гимназије која неочекивано опстаје у времену. Узун обично прошета неколико пута својом улицом и застане пред сивом кућом, из XIX века, са бројем 1, у којој је дуго била Београдска општина. Застане, јер су му и данас зграде у којима су боравили чиновници (сада се то звање некако друкчије зове, али се он не сећа како, језик се изменио) непријатне. На реч „чиновник“ одмах види себе, усправног старца који тешко хода, како пролази кроз гунгулу Велике пијаце. Зимски је дан године 1843, Велика пијаца је тамо где су данас део Студентског парка и Студентски трг и средиште је града. Времена су немирна, опет, мржње и зло будни, опет, оба су Обреновића, и стари Милош и млади Михаило, у изгнанству, кнез је Александар, син Карађорђевог, а владају уставобранитељи. Али, на Великој пијаци од тог, политичког, немира нема много; други се један немир, трговине у бујању, овде осећа и Узун пролази између различитог света чији се говори мешају и плету под замрзнутим небом. Иде у Управитељство вароши Београда, тамо, у дну Велике пијаце. (И после једног века, 1943, у тој ће згради бити стара Управа града Београда, полиција, Главњача.) Рекли су му да дође ту и да ће добити пензију: одавно већ није ратник, а однедавно није ништа; узели су му и службу. Узун Мирко улази у собу, малу и сиву, у соби само четвртаст сто, око стола само људи и њихова лица, млада и сива. Не препознаје он њих, не препознају они њега, а и како би? Није ки лако присетити се ко је тај стари човек. Он, свакако, има неке папире. Папири? Узун

Мирко, одједном, види оног стражара на Сава-капији, у зору 30. новембра 1806, у тренутку када он, Узун, пуца у њега. Предомишља се, један трен, а чиновници су узнемирени. Узун Мирко их гледа и разуме да их никако не узнемирава то што ће, можда, учинити неправду, него што ће, можда, доживети нешто непријатно. Онда му кажу да ће пензију, вероватно, добити. Узун Мирко се опет спушта у гунгулу Велике пијаце коју сад и не примећује, па пође Цариградским путем, према Стамбол-капији. Ишао је поред дућанчића, којих је било више него икад, а ничији погледи и ничији шапати нису, сад, ишли за њим. Узун Мирко Апостоловић је био стар, небо је било бело као у пролеће 1804, кад су, истим путем, поред Мехмедовог дућана, пашини момци гонили камиле на испашу. Хођао је све спорије, као да је ослушкивао неки од оних разговора који ће се водити, о њему, после више од једног столећа. Седамдесетих година XX века, на пример, на углу са којег Узун-Миркова улица истиче из Студентског трга, поред велике зграде у којој је некада била Београдска берза, разговарале су две девојке, доброћудно радознале. (Туђа доброћудност је, ево, особина која прати и Узун-Мирков живот и Узун-Миркову смрт.) Питале су се:

— Шта ли је то узун?

— Не знам, али звучи као чин у турској војсци. А можда има везе и са узенгијама.

Мирко их, онда, није био чуо, али је, према Стамбол-капији, корачао све теже; све га је јаче болела рана у куку, а небо је, изгледа, било све нејасније. То му је било треће пролажење.

УЛИЦА ЗМАЈА ОД НОЋАЈА

Н

а углу Улице Змаја од Ноћаја и Улице Седмог јула две су куће, једна до

друге: једна је стара а друга прастара. Реч је о углу са којег се, затрпана архаичним мраковима, Улица Змаја од Ноћаја пробија ка Калемегдану. У старој кући на рогљу, сада је фризер; у прастарој, посластичарница. Осим што је врло стара, ова је друга кућа и врло уска и врло избледела: у својој опустошености могла би да делује аветињски али она делује само нестварно и, у тој нестварности, љупко. Не подсећа толико на зграду која памти она страхотна турска доба колико на нахерене зградурке које је, у својим стриповима о мишевима и француској провинцији, цртао славни Машеро. У посластичарници у којој се продају источњачки слаткиши изгледа да мишеви и обитавају као што изгледа да ту навраћа и Змај од Ноћаја. Не обраћа пажњу ни на слаткише, ни на искрзане столове него узима своју чибукчицу која виси на олињалом зиду и одлази на угао: ту он врти чибукчицу од које се, ето, не одваја ни у смрти, и загледа у сметове времена што су налегли на тај угао, на самом врху Зерека. Учини му се да је баш на Зереку, можда и зато што је одвајкада претрпаван робом, складиште свих невероватних прошлости. Само, шта би он с тим? Време не само што га је увек збуњивало него га је и замајавало. Родио се у другој половини осамнаестог а прославио се у почетку деветнаестог века: био је јуначина и моћник. Готово је сигуран да би се прославио у сваком времену, али није сигуран да би у сваком био јунак, још мање моћник. Да се, рецимо, родио пред крај прве половине овог, двадесетог века, уверен је да би такође постао славан, само не као ратник него као глумац. (ТО МОРА ОБЈАСНИТИ ОНОМЕ ИЗ ОРАНА, У АЛЖИРУ.) У доба ретко на Балкану, без ратовања, свакако би искористио онај дар које у доба ратовања мање користи а више штети: дар да зачуди одстојањем које је често имао не само према другом него и према себи, а које му је омогућавало да ни друге ни себе не узима одвише озбиљно. Није зазирао од тога да себе замишља у другима а друге у себи; забављало га је да, у мислима, мења своју кожу као што је, у стварности, мењао своја занимања. Умео је и да обрађује земљу, и да тргује, и да ратује, и да заповеда, и да, сјајно, говори на скупштинама. Кад је излазио на мегдан неком од турских силника, нико се није сећао да је он бивао и трговац марвом, а кад су га слушали на скупштинама, мало је ко у њему препознавао ћудљивог мегданџију. У памћењу, не само његових савременика, остале су ове Карађорђево речи: „Којекуде, ко ми надговори Чупића и натпише Молера, даћу што затражи.“ Очигледно да Стојана Чупића, Змаја од Ноћаја, нико није надговорио, али се већ од његове младости говорило да је он дете среће. Као да га је одасвуд чекао добитак: и са земље, и из трговине, и из војевања, и од жена, и од речи. Чак и од људи, чинило се. Једни су мислили да је то због тога што га је поочим, неки Страхиња Чупић, имућан сељак из Салаша Ноћајскога у Мачви, кад га је усинио,

на особит начин провукао кроз ногавицу; други су веровали да је то због тога што је оку судбине измицао мењајући дом и презиме. Дом свог деде заменио је за дом свог поочима, као што је презиме свог оца, Добриловић, заменио презименом свог поочима, Чупић. Име његово, Стојан, обавезивало је на опстанак. Истина, можда га је све хтело и стога што он ништа није баш хтео. (Бар у почетку.) Једино што је желео то је да му живот не прође ни у шта. Зато је и мењао занимања. Био је још сасвим млад када је приметио да то што се зове мој живот промиче, углавном, непримећено. Колико је, рецимо, свитања он запамтио иако је гледао скоро свако и скоро свако је било друкчије? А свитање је волео као што је волео да се јури, на коњу, низ стрмине, са ветром, као што је волео и она несносна летња поднева када је сунце зло а земља замире. Али, од свега, видео је, мало шта остаје: неки траг од сјаја, приказа у измаглици. Осећао је да се живот, да би се познао, мора изазивати; почео је да га изазива а живот му се одазивао. Ретко, али у прави час, слао му је мајушне подстреке који су га упућивали како да, у трену, изговори праву реч или учини прави покрет; учио га је да се усредсреди на другог и да, на изглед, заборави себе. У ствари, тако усредсређен, Стојан би почињао да игра неку од својих улога које као да су, све, имале исти циљ: да други човек изађе из коже а да Стојан завири и под своју. То је било опасно, и бридело је, али се живот тако памтио.

Кад је први пут покушао, био је младић. Април, никако мек, подне, жега као у доба жетве. Радио је на њиви. С њим се у послу смењивао Петар, рођак Страхине Чупића, млад човек који је желео да се Стојан и он побратиме. Стојан је ишао за ралом, била је његова смена; Петар се одмарао. Одједном, рало запне и то не случајно: под каменом, дубоко у бразди, Стојан налази мален ћуп и у ћупу, разуме се, златнике. Док је још био нагнут над ћупом, више изненађен него обрадован, осети оно што ће осећати, још неколико пута, и касније: као да се тај трен што је сада ту, истеже, а онда, истањен, заокружује и сав стаје у њега па обликује, уместо оног обичног Стојана, неко необично створење које уме и да види и да чује оно што се најчешће нити види нити чује. Тако он сад види, над Мачвом, небо које је, одасвуд, безмерна плава празнина и чист, црн сјај; у исти мах, осећа тај црни сјај како му, са знојем, клизи низ потиљак, а Петар спава, сан му је миран, а ископане грудве земље миришу на преисконску, самртну мемлу, а нешто што тек долази, што ће доћи, гомила се, тмасто и nelaгодно, у далеким просторима, и смешно зуји, као опомена, а једна се глиста, дебела и пресечена напола, мигољи и гмиже, суманута, натраг у густину земље, а у Стојану, исто из неких тамних густина, прво се мигољи а онда закотрља грумен неке чудне, можда шаливе, свакако лепљиве, примисли. И Стојан се осмехне па захвати из ћупа добру прегршт златника, затрпа их у бразду а ћуп сакрије. Затим пробуди Петра и каже му да је време смени. Из гледа тако уморан и, у расањеним Петровим очима, тако спарушен, без снаге, да Петар скаче, нуди хлеб и со, сир и препеченицу. Стојан мора да се одмори, да одмах заспи. Петар одлази да оре а Стојан му, кроз трепавице, следи покрет. Види како се Петар сагиње, нагло. Онда, као крадом, гледа ка Стојану а Стојан спава. Петар се опет сагиње, нешто сакупља и брзо, криомице, ставља у бисаге.

Увече, враћају се кући у опуштен априлски сутон, Стојан корача уморно и узгред, као без воље, пита Петра како му је данас ишло. Петру промакне оно данас, гледа у измореног Стојана, који је преспавао поподне и који ништа не зна, па, смирен, одговара да је све добро. — И баш обично? — пита Стојан и Петар, безазлено, потврђује главом. Онда Петар види како се са Стојана свлачи она скрама умора и како

га већ гледа неко налик на вука; и Стојан каже, благо, да је нашао ћуп са златницима и хтео да их подели са њим, Петром, али да сад види да нема с ким да дели златнике као што нема с ким да буде ни побратим, јер тај што иде уз њега и није човек. Тако говори Стојан, али то ипак није Стојан кога је Петар познавао, то је Стојан кога он никад вије видео и који ће га, можда, посећи. Љућу благодет није осетио, па буљи у тог непознатог пред собом и бежи, препаднут. Кад Петар измакне, Стојан се смеје, као луд: зна да у њему нема ни трага од љутине коју је сад одиграо.

Тако је почело. (ОВО ЈЕ ПРИЧА ЗА ТЕБЕ, ТИ ИЗ ОРАНА, У АЛЖИРУ.) Убрзо се уверио да му није тешко да одигра и неколико других, различитих улога. Најбоље је, ипак, изводио две: као што је умео да, изнебуха, изгледа опако љутит, тако је умео, изнебуха, да изгледа и опако преплашен. Ту улогу, преплашеног, користио је кад би излазио на мегдан, али тако да посматрачи не опазе ништа или готово ништа. Данашњим језиком би се рекло да је Змај од Ноћаја припремао, код свог противника, изненађење које ће га потпуно збунити. То је, обично, изгледало овако: на коњима а под оружјем, Стојан и његов противник иду у сусрет један другом. Сцена је, дакле, позната. Оно што се затим догађа мање је познато: противнику који му се приближава Стојан, јунак на гласу, одједном се причињава као неко кога је шчепао један од оних потпуних а непредвидљивих страхова што отапају храброст и окивају покрет а могу се догодити сваком. Лепо се осећа како од Стојана долази тај страх као неко меко, неописиво, језиво ткање и, у противнику, буди самоувереност а смирује опрез. Мегдан почиње и Чупић већ делује као прибран мада не и сасвим приправан; у оном другом, самоувереност буја и више је ништа не може обуздати: победа је, чини му се, већ његова. Баш у тај час онај се несигурни и млохави коњаник Чупић претвара у сигурног и махнитог Змаја од Ноћаја о коме народни певачи, склони претеривању, кажу да му ни, сабља, ни копље, ни кубура никад не оману. У противнику, изненађење је тако силно да му, макар само за трен, али за битан, одлучујући трен, кочи снагу и мах. Већ тада, мегдан је одлучен иако се двојица мегданџија, некад још дуго, огледају у тучи за смрт. Победа је, разуме се, Стојана Чупића, Змаја од Ноћаја; али, од победе у њему остаје само нека измрвљена пустош која дуго држи. Од те се пустоши Стојан брани сећањем на оно лице његовог противника на којем се самоувереност и силништво, под снагом изненађења, размрскавају у парампарчад. Тако је било и са бегом Зумбулићем, и са чувеним Мехмед-капетаном; тако је било и са оним Мулом Сарајлијом кога је убио, истина не на мегдану него у потери, колико метком из кубуре толико и силином упрепашћености коју је у њему изазвао. Било је то 1806. године, у августу, на сам дан победе на Мишару.

Понекад Змај од Ноћаја чучне на свој угао и из жабље перспективе посматра аутомобиле који се баш са тог места, са врха Зерека, сјурују низ падину према Дунаву. Ту, где Улица Седмог јула пресеца Улицу Змаја од Ноћаја, одувек лебди нека стара тама. Постојала је, сигурно, и пре 1810, када су овде, на Зереку, Карађорђеви људи ударили по сто батина оним угледним Београђанима који су држали страну противницима Црног Ђорђа у Совјету. Истина, Зерек је био само једно од три места на којима су, истог дана и истим људима, ударане батине, укупно три пута по стотину удараца по човеку. Од тог турског кажњавања изведеног на српски начин тама је, можда, постала отпорнија и, можда, спремнија да покрива и остале свакодневне суровости. И сад, газе је аутомобилисти, удишу пролазници а тама опстаје, непромочива и на сунцу и на дажду, једнака под црним и под белим небом. Гледано са

тог угла, небо је већ уско и неприступачно и, само што се зађе у Улицу Змаја од Ноћаја, постаје још уже и још неприступачније. Улицом која носи његово име Змај од Ноћаја, кад се одлепи од свог угла, корача као исушеним кланцем који, заборављен, ипак води не на Калемегдан него у те пуне а сјајне ивице малог неба, пуне искрзаних светлости. Некада, ова уличица, чудно умртвљена поред Зерека, вечито живог, и није водила на Калемегдан; вије водила нигде. Запуштен и ничији ћорсокак, била је место на којем као да су се гомилале, у отпацама, изанђале дорћолске страсти. Сад је то уредно просечена и асфалтирана улица, са понеком старом кућом, у којој се повремено осећа дах и прах измаклих деценија. Змај од Ноћаја, у ствари, нема појма куд су измакле те деценије, врти чибукчицу и нада се да су житељи ове улице, који су морали да чују за Змаја од Ноћаја, ипак чули нешто и о Стојану Чупићу. Јер за све што се десило Змају, крив је Стојан.

(ЈЕСТЕ, ТИ ИЗ ОРАНА У АЛЖИРУ, ДОБРО СИ ПОГОДИО: ПОСТОЈАЛА ЈЕ КРИВИЦА, ИМА ЈЕ.)

Он је тражио ђавола. У игри у којој је испитивао мене код других, није приметио како се мења и он сам: и игра, изгледа, има два краја. Догађало му се да, у својим улогама, смањује одстојање према себи а повећава га према другима; догађало му се, све чешће, да она претерана самоувереност, којој се подсмевао код других, избије и из њега; догађало му се да, за час, поверује како ће му победа увек бити наклоњена, иако не значи много. (Да ли је већ био почео и себе да обмањује?) У тим тренуцима, живот као да га је опомињао, али он то више није опажао. Прва је опомена, схватио је то тек у оној тамници, у Зворнику, дошла у лето пред бој на Мишару. У уверењу да је добро испитао ствар, Стојан Чупић, у јуну 1806, наговори Проту Матеју Ненадовића да пођу на преговоре са Турцима, у турски крај, преко Дрине. А турска је војска, у лето 1806, на левој обали Дрине била силна: Турци су се припремали да скрше српски устанак. У тим преговорима, које је одобрио и Карађорђе, ова су двојица имала двојак задатак: први, да увере и везира и окупљене паше да су Срби и даље, упркос устанку, покорни султановој власти; устанак је подигнут против јаничара и крџалија, не и против султана. Други, да овим уверавањима одложе или, чак, и сасвим отклоне напад турске силе. Све је било лепо замишљено, јер и Турци су желели преговоре. Тако, код Срба остану, као добровољни таоци, четири бега; код Турака постану добровољни таоци преговарачи Прота Матеја и Стојан Чупић, са пратњом. Како је добро смишљено, тако је добро и почело: са Турцима, преговори су ишли готово лако и чинило се да је споразум постигнут. (Као ни Србима, ни Турцима се није баш гинуло.) Према том споразуму, Срби ће опет давати цару цареву а цар ће Србима дати већа права и неће, за себе, тражити више но што је одређено. Срби ће се смирити а Турци повући војску. То је добро звучало, иако Срби нису намеравали да се смире; али, ваљало је добити у времену. А кад је требало да се споразум почне спроводити, умешала се чувена српска неслога. Наиме, Срби нису могли да се сложе око тога кога ће од турских главара изабрати за онога који ће од њих сакупљати харач. Као да је сваки Србин имао свога Турчина: у разговору са Турцима, преговарачи су предлагали једнога; у разговору са Србима, војвода Лука Лазаревић, другога. Иако је то било питање без веће важности, узбуне се и Срби и Турци а преговори пропадну. Проти Матеји и војводи Чупићу било је време да се враћају: сад више вису били преговарачи, само таоци. Њих, своје таоце, Турци у миру спроведу на место замене; али, на том месту нема ни српских талаца, ни вести о њима. Ни гласа о четворици бегова, нити о српским намерама. Уверени да се

смишља нека замка, Турци пођу да врате, међу своје, и Проту и војводу. Сав неспокојан, Прота измоли од Турака да се бар војвода Чупић пошаље да извиди у чему је неспоразум.

И Стојан Чупић пође натраг, међу Србе, а Прота остане међу Турцима. Војвода прелази Дрину, још сигуран и у себе и у то да ће брзо отклонити неспоразум. Али, на српској страни чека га опасност већа но што је била она на турској: ако су му Турци мало веровали, Срби му, одједном, не верују нимало. Откуд то, питали су устаници из Ваљева, да војвода остави њиховог Проту Турцима, а сам се избави? Да нису Стојана Чупића толико смутили турски дарови да је и образ бацио под ноге? За трен, све се окренуло наглавце; устаници су га сумњичили као да он није више војвода Стојан Чупић, до устаничких вођа као да није могао да стигне, а Карађорђе је ћутао. Опокољен неповерењем, почео је да губи поверење у себе. Више му никаква игра и никаква улога нису биле од помоћи, Најмање игра бесом или страхом. Он који је умео са сваким сад није умео ни са ким, а никако са устаницима. Није налазио ни прави глас, ни прави покрет: ништа га није хтело и ништа му се није отварало. (да ли је, већ тада, схватио да га то живот уводи у игру у којој више није он онај који је води, онај које је у улози победника и онај који се игра са другима? Сад је имао да буде у улози онога које је затечен, изненађен, побеђен; и то је била опомена.) Изгледао је све сумњивији, а гризло га је осећање кривице: уместо да изглади један неспоразум изазвао је, ево, и други; уместо да га избави, Проту је морао да остави у његовој невољи у коју га је он нагнао; он сам је морао да се скрива да га Срби, сумњичави, не убију из потаје. Тако се једне ноћи нашао, самцат, у врбацама поред Дрине: сенке су претиле, претње су се мрсиле а он је, опет, осетио укус пустоши и осетио да је наг и ништак под том силесијом звезда, над Мачвом.

То не само што му је био први пораз него и пораз што опомиње а мора се отплатити. Лудом храброшћу, Стојан га је и отплатио, убрзо, у боју на Мишару; али, и опомену је убрзо заборавио, јер као да му се све било повратило: и улоге, и победе. (ИЗГЛЕДА ДА ЈЕ ТО БИЛО НЕИЗБЕЖНО, ТИ ИЗ ОРАНА, У АЛЖИРУ, КОЛИКО ГОД ДА ЈЕ БИЛО ПОГРЕШНО: ТАДА НИЈЕ БИО СПРЕМАН ДА ПАМТИ ОПОМЕНЕ.) Године што су долазиле биле су тако вртоглаве да није имао времена за одстојање ни према себи ни према другима. Био је све мање радознао, можда и стога што се нашао усред живота, опчињен његовом суровошћу.

Други га је пораз сачекао 1813, у години општег пораза. Био је на Равњу, на Засавици, у шанцу. Као да се понављало нешто што му се већ било догодило и што добро зна, а опет је све било друкчије. И овде је био уз Проту Матеју; и овде је, пред обојицом, стајала турска сила; и овде је одговорност била на њима. То су биле сличности, мале. Али, сад се са турском силом није могло преговарати, нити се, сад, напад могао одложити; победа је била немогућа. Устанак није био на почетку, као пре седам година, него на крају, а устаници нису толико веровали у победу колико у погибију. То су биле разлике, велике. Спаса ниоткуда: већина устаничких вођа већ се спремала за бекство; узалуд је Петар Молер, својом крвљу, писао позиве за помоћ Карађорђу и Совјету, нико се није одазивао. Стојан се ипак надао. *Војвода који се нада* није била само улога коју је за себе одабрао, у тај час, иако је била и улога. Иза те његове наде, као ослонац, била се згуснула одлука да, ако изгубе, нађе смрт. Носио је у себи неку прозачну ведрину која их је, све, храбрила. Онда је почело. Одолевали су

седамнаест дана а борба је била безизгледна. Било их је све мање, а Турци су надирали одасвуд, и воде су надирале одасвуд, из земље и са неба, растапале одлучност а натапале барут, небеса су се истицала, сва блатњава, јаукали су само рањеници, сваки час још понеког није било међу живима, ни слепи Филип, стално уз њих, није више певао, изнакажена телеса гомилала су се и у шанцу и ван шанца а под тмастим и nelaгодним просторима, над Мачвом, једнако су грували турски топови. Прота Матеја и Милош Обреновић покупили су своје преостале ратнике и отишли. Војвода Чупић је, све луђе, тражио смрт а она га је, све брже, заобилазила: очигледно је имала, са њим, другачији распоред. У тих седамнаест дана, ведрина му се покршила а свака улога постала бесмислена. Где год је погледао, била је туђа смрт. Мокар, сав у блату, Змај од Ноћаја је опет био ништак кога ни смрт неће, издајник самога себе, војвода наг од пораза. Кад је, са својим голаћима, погинуо и Зека Буљукбаша, Стојан је, у црној тишини, препливао Засавицу и отиснуо се у изгнанство.

(АЛИ КАО ШТО ЗНАШ, ТИ ИЗ ОРАНА У АЛЖИРУ, ТУ ПРИЧИ ЈОШ НИЈЕ КРАЈ. НЕМА ЧИЧА-МИЧА, ИМА И ТРЕЋИ ПОРАЗ.)

Неки месец касније, 1814, Мачвом се пронео глас да се Змај од Ноћаја вратио. Заиста, у промењену Мачву вратио се промењени Стојан. Мачва је била утихла од свега што је прешло преко ње; Стојан је био тих од свега што је било у њему. Мачва је упознала смрт која хара: и глад, и кугу, и насиље, и умирање на коцу, у диму, под копитима; многа обличја страха и смрти. Стојан је упознао живот који хара: и туђину, и издају, и беду, и презир према себи; многа обличја страха и понижења. Вратио се, јер више није могао без Мачве а Мачва као да је могла без њега. Мање је било оних који су му се радовали, више оних који су га се плашили. Многи су се домови затварали пред њим: некада је Змај од Ноћаја доносио собом силу, сад је могао да призове насиље. Остарео и у ритама, да га Турци не препознају, крио се, опет, по врбацама.

Ходање у ритама није било никаква нова улога, јер ни за какву улогу више није имао ни снаге ни воље. Вратио се да испуни дужност; какву, није знао. Слушао је, у хромим ноћима, ромор вода и гледао у себе, као у љуску: у њему није било ни наде, ни очајања; чак ни осећање кривице које га је, тамо у Срему, прогањало. Био је празан, и чекао. Време је, изгледа, пролазило. Онда изненада стигну две вести и све се, у његовом животу, још једном окрене наглавце. Прво га себи позове Милош Обреновић и наложи му да Мачву подиже на устанак. У Ваљеву, где су се састали, Стојан је гледао у Милоша, који се такође био изменио: то није био онај млади војвода из Првог устанка, не много значајан, ни онај очајник који га је разумно напустио на Равњу. То је био војвода који зна да је, једини, остао, у невољи, са народом; то је био лукавац који служи Турцима да би се окренуо против њих. Сав окрупњао од снаге, Милош је изгледао Стојану као неко који ће умети да поведе нови устанак. Као да је траг радости, заборављене, ошинуо војводу. Можда је све ово било само искушавање? Вратио се у Мачву и мрва наде је засветлела у њему: позивао је људе а они су се одазивали; опет су били спремни да гину. Затим, добио је и другу вест: у прву недељу која долази, чекају га мачвански кметови, на месту званом Прудине, на договор. Са њима га чека још неко коме ће се Змај од Ноћаја обрадовати: онај Турчин, Бошњак који му је некада добављао џебану и који му опет стоји на услузи. У Стојану, поврати се стара снага и, у прву недељу, у свитање, он обави старе радње: умије се, помоли, обуче војводско одело, опаше пиштоље, смисли речи поздрава, узјаше. Тако, у пратњи оних

који су му вест и донели, пође на Прудине. Дан је био пролећни, сав расветљен и, први пут после многих недеља, небески бездан као да је био благонаклон. Чинило му се, ипак, да је, већ једном, упамтио такво небо које је, одасвуд, безмерна плава празнина и чист, црн, сјај. Али, на Прудинама га је чекала само шака људи: истина, клицали су му. Стојан одјаше и сакупи у себи речи које им ваља упутити. Учини му се да је међу кметовима који га чекају, опазио и остарело лице онога Петра који му није постао побратим. Одједном на лицу тога човека, можда Петра, види ружну примисао и види како га његови нови другови чудно опкољавају. Изненађење, као прасак, пуца у њему и, у трену, он губи дах а онда се маша за кубуру. Касно: и сад, као и увек, онај је трен био довољан да одлучи победника. Бацају се на њега, луди вукови, обарају, кидају са њега одело и кожу, везују га за дрво. Из шуме заиста излази Турчин, али не онај Бошњак кога је Стојан очекивао, него један други: Али-паша Мараш, са четом. Срби предају Змаја од Ноћаја Турчину: објасне му да је то тај хајдук који замеће буну, али да сад буне више неће бити. Можда је то баш рекао и онај што је лично на побратима Петра, само се Стојан Чупић тога не сећа.

Турци одвежу свога заробљеника и поведу га у Босну. Срби остану да играју коло и певају поскочице.

У зворничкој тамници умирао је више од месец дана. Натенане су му савијали кости, пекли удове, напајали га затрованом водом. Најзад су му набацили онај спасоносни гајтан. Причало се да је тело мртвог Змаја од Ноћаја данима лежало на ђубришту иза зворничке тамнице, наго. Нико се није усудио ни да му се приближи.

ЕПИЛОГ. Онај из Орана, у Алжиру, један је млад официр. Родио се у Србији а умро у Алжиру, 1870, од туберкулозе. Школован, артиљеријски капетан, имао је дар за математику, а нарочито за геометрију. Са мање од тридесет година конструисао је лаки пешадијски топ и прва борна кола на Балкану. И једно и друго се, са успехом, користило још и у Првом светском рату. Учен и систематичан, одгајан у духу позитивизма, трезвен, запрепастио је своје другове кад им је једном рекао, у шали, да се конструисањем бави по наговору свога деде. Тај деда му се понекад јавља у сну и тражи од њега да буде научник а не војник. Кад је завршио и пројекат борних кола, дотада здрав као дрен, капетан се разболео од сушице. Путовао је по Европи и тражио лека. Најзад је стигао у Оран: лекари су тврдили да ће у Алжиру оздравити. Није оздравио, умро је са тридесет и четири године. Према завештању, од његове је имовине основана Чупићева задужбина која је издавала и *Годишњицу Николе Чупића*. Наиме, официр се звао Никола Чупић и био је унук Стојана Чупића, Змаја од Ноћаја.

УЛИЦА ДОБРАЧИНА

Ко је, уопште, тај Добрача?

Више није сигуран да би умео да одговори на то питање. Помало расејан, Добрача који је у историји остао забележен као војвода у другом српском устанку, застаје испред самопослуге на углу Васине и своје улице, али не гледа у излог. Гледа у прах несталих доба што се понекад ускомеша у његовој улици која, упоредна са Доситејевом, од Васине води према Душановој, Дунаву и небу над банатским равницама. Али у том праху мало се шта разазнаје а све се распрши пред аутобусима који Добрачином јуре ка центру и из центра. Тутње на стрмини између Јевремове и Јованове и увек изгазе сенку у којој лежи, на некадашњем изворишту Чукур-чесме, бронзани дечак, некако слеђен. Прича о дечаку дошла је много после приче о Добрачи, али је ипак Добрача тај који свакога дана обилази дечака. Као и некада, Чукур-чесма је и сада средиште овог краја на падини према Дунаву. Истина, вода више не истиче, ни чесме више нема, али посетиоци које више нико не може да примети долазе готово свакодневно. Обично се мимоилазе, јер свако стиже у свој час. Не мари. На угао Васине Добрача се, ниоткуда, спушта у саму зору кад су улице пусте и још замрле од ноћи и чека онај тренутак кад јутарња измаглица пређе и преко облака и преко асфалта па склизне ко зна где. Тада, на мах, просветле окна на зградама пуним тескобе а дрвеће испред куће са бројем 30 изгледа младо.

Ту кућу, на самој чесми, сазидао је Геца Кон, који је, између два светска рата, био издавач од највећег утицаја у Београду. Када се, у зору, спушта низ падину према Чукур-чесми, Добрача посматра небо у којем почиње да трепери прамење расветљених празнина и нада се да ће ту, код чесме, затећи Кона. Зашто баш њега? Добрача добро памти и види још, у себи, оног младића, готово дечака који у Бечу, потпуно слуђен, буљи у књижарски излог. Крај је осамнаестог века и Беч је замаман од сопствене раскоши и од раскоши времена које пролази. Млади Добрача не опажа ни раскош града ни раскош времена, али опажа ту, у улици која се неразумљиво зове Appagasse, раскош књига. На мркој кадифи има их разних а све су недоступне: не због стакла што их брани од додира, ни због кадифе која се не сме дотаћи, него због слова која су, црна и златна, сасвим непозната. Још онда, када је први пут расклопио стари часловац из којег ће се, касније, учити словима, Добрача је слово наслутио као тајанствени белег једног поднебља у којем све има другачији вид. Почео је да се скрива и да у муљу, у прашини, у песку исписује те знакове који су, у исти мах, били и звук и име: аз, буки, вједи. Зажелео је да свлада незнање које му се разоткрило и да се пребаци преко те границе иза које су искуства друга.

Никада, у томе, није успео. Одавно већ у својој смрти, Добрача однедавно види да је у животу имао бар три крупне омашке. Прву је, изгледа, учинио баш тада, у Бечу: требало је, како је и био спреман у оном часу пред излогом, да узме нешто од новца добијеног продајом стоке и да остане ту, у том граду, заувек. Још није имао ни седамнаест година и имао је снаге. Само, имао је и нешто што је одузимало од те снаге: кад је бринуо о себи, морао је, у исти час, да брине и о другима. Није хтео ту бригу, долазила је, сама, да га узнемири, увек лукава. Тако је и тада, пред излогом, док је задубљен у кадифу, смишљао како да од трговца који га је повео на пут искамчи нешто новца, изнебуха али јасно видео онај трзај око усана, то је било очево лице, трзај судбинске примирености која је избила из оца кад му је, једном рекао: „Ти си со соли земљине и најбоље што ми је дао Бог, хвала му.“ Одмах је, дабоме, видео и ону гомилу дечурлије, браћу и сестре, како трчи, са смехом, кроз неки тежак кал, а пете су им беле и босе, као неживе. Стајао је пред излогом и стискао шаке. Тај млади Добрача није ни слутио да се, и сам каљав и сав унезверен, док крај њега пролази свет са тајном у коју би могао да продре и промичу, без престанка, изазовне каруце, налази пред недоумицом која је одвајкада: ако остане, издаће њих; ако оде, издаће себе. Шта да уради? И шта је, у ствари, већа издаја?

У тај мах, у њему су се сукобиле све жеље и осетио је како му надолазе дамари, а кожа се тањи, а крв тутњи као непојамно крдо. У тој унутрашњој навали једна се жеља, сва обла и потпуно необуздана, издвајала: све ће бити добро ако сад, свом силином, замахне песницом у то стакло па онда, кад га разбије, благо и нежно, само врховима јагодица, дахом са длана, додирне ту материју од тамне тајне и претамне светлости, ту материју која, заувек, остаје око књига, додирне је чисто, у срж, као радост. Не: у скоку се одвојио од излога и потрчао. Можда га је неко и гледао, није приметио, плакао је. Као да су се, у њему, дрешиле прастаре стеге и он је, још у плачу, осећао неку лаку слободу. Било је добро што се отвара баш ту, незнан, између тих лица која су му, сва, била страна, као и те радње, и те сукње на женама, и тај њихов ход. И плочник којим је трчао, гладак, био му је стран. Али та је страност била благотворна. Кроз сузе је угледао небо над Бечом: светлуцаво, и оно је било све од просејане, меке туђине, већ неприсутне, јер је и туђина измицала.

Више кије дошао у Беч иако је, марвени трговац, много путовао. Ишао је у Софију, у Букурешт, у Пешту, чак и у Истанбул. У Беч није крочио. Откако је одлучио да та дечачка лудорија са учењем има да престане као што има да нестане и чежња за књигама, Добрача се мање смејао, али то нико није приметио. Сељани су хвалили дечака који је, преко ноћи, постао човек а показивао се вешт у трговини. Добрача је, не без чуђења, налазио у себи неку опрезну суровост у којој је и уживао. Оних месеци пред буну када је Карађорђе, први, почео из потаје да пресреће Турке и да их тамани а онда охрабрио и друге да исто чине, Добрачи то није сметало. Напротив. Умео је да гледа, са језом, како људски живот, у трену, постаје ништа; умео је да ишчекује, нем, онај крик што уводи у смрт. Гушио се, али је гледао и ишчекивао: у тим тренуцима као да су се пред њим расклапала пространства црне, сипкаве мемле од које је ваљало бежати. Добрача је бежао. У буни, све се мењало: било је лако погинути као што је било лако и стећи. Пиштољи убијених јаничара, њихови руком резбарени ножеви и украшене сабље, рухо од чоје и источњачко прстење, све је доносило брз добитак. Добрача га је хтео. У њему је, полако, расла примисао која је бивала све упорнија: ако, једног дана, Срби стварно освоје Београд, желео је да тамо подигне нешто што ће се

примити за тле: школу, можда и књижару. Ту је примисао гонио од себе, сујеверан, али стварност као да ју је подржавала: све му је полазило од руке а пара му се лепила на пару.

Последњег дана новембра 1806, на Светог Андрију, када је ослобођен Београд, био је ту, у граду, Карађорђева тајна веза са земунским трговцима. Већ је увелико било свануло, али се још пуцало, устаници су славили своју победу и скупљали своје мртве, сеизи совјетника Младена Миловановића већ су упадали у опустеле турске дућане и напуштене турске куће, са узвиком: „Народе! Од сад, ово је имање Господар-Младеново!“ Понегде, још је било крви у смрзнутом блату а небо, мокро и опоро, спуштало се над људске гласове прозукле од радости, умора или јада. Ту где је сада његова улица, негде близу раскршћа Симине и Добрачине, још не на стрмини, Добрача је застао, сам, у дворишту рабатне турске куће. Зауставио се случајно и наслонио се на ограду од камена кроз коју је промицало слеђено шибље. Тражио је у себи радост јер је Београд, најзад, био освојен: радост није нашао, само збуњеност и, можда, малко кабастог умора. Небо, простор сивих, тмастих расветљења, долазило је одасвуд, али је остајало неприступачно. Одједном, као да је чуо котрљање шљунка. Окренуо се. Испред тог кућерка, те турске уцерице, готово њему за леђима, стајао је Турчин. Већ је био стар али је још био леп. Добрача је гледао у достојанствено лице на којем су се виделе године а нису се виделе боре, у очи, непрозирне у спокојству. На улазу у сиромашку кућицу тај искрсли Турчин изгледао је као недостижни велможа и стајао је, одевен свечано, прав. Доцније, Добрача никад није успео тачно да се сети да ли је Турчин, тада, имао у руци оружје, или није. Сећао се да је старац, десном руком, учинио по крет које је можда био позив а можда и поздрав; свакако није био претња. На то је Добрача, згранут оним што чини, потеглао кубуру и пуцао у ту руку. Није погодио само руку. Старац, је чак, и падао са достојанством а Добрача му је, разуме се, притрчао. Дочекале су га оне исте, спокојне, очи и оно исто, спокојно, лице. — Мораш ли то, синко? упитао је старац са малим осмехом или се то Добрачи причинило, и умро. Из кућице нико кије изишао а празнина је почела да избија од камена, од земље, од облака. Добрача је, кроз ту пустош, пошао узбрдо, ка Стамбол-капији.

То му је била друга омашка. Сада то зна а онда је хтео да верује друкчије. Зар није то била она смрт коју је толико одлагао а коју је, већ једном, морао да преузме на себе, туђа смрт неопходна да се угради у све што он буде градио? Нико ме, никад, није испричао, а и зашто би? У дану кад су толики Турци побијени и он је убио једног, па шта? Није вредело ни помињати. Само, од тада, није више носио, уз себе, оружје; носио је, у себи, грех. Сви су се чудили: Јован Добрача, марвени трговац из Груже, из дана у дан све богатији, који је, како је остало записано у протоколима Карађорђевог времена, само у Турску понекад испоручивао одједном преко стотину волова и који је пролазио и кроз беспућа и кроз бојишта, никада није ишао наоружан. Шапутало се да, због нечег, изазива судбину. Изгледало је, међутим, да му је судбина све наклоњенија као што му је и добитак бивао све већи.

Све наклоњенија? Није био баш сигуран. Нека је наклоност, свакако, постојала: не једном је промицао кроз опасности и промакао, неозлеђен; не једном би му се све чега би се машио наочиглед примало. Умео је са људима, умео са марвом, чак и са временом. Они који су путовали са Добрачом брзо би се уверили да он зна да чита из облака и да разуме говор ветрова. Загледан у небо а некако одсутан Добрача је, увек на

време, предвиђао невреме и налазио, увек на време, заклон за све. Али ипак, ипак: уз све те знаке наклоности као да се око њега стварала и нека танушна брана, неко упозорење од којег се, ноћу, повремено будио. Прозирна граница. Знао је да га, данас, још све хоће, али није могао знати хоће ли га, и сутра, бар нешто штети? Хоће ли га штети оно што он највише хоће? Није био поверљив: док је трговао, учио се животу и научио да је и живот смешна трампа у којој се, повремено, размењују чист губитак за нечист добитак, и обратно. Како је устанак напредовао, тако је Добрача осећао како расте простор и његове слободе и зато је постајао све строжи према себи а све блажи према другима. Осим тога, плашио се јер је опажао како она његова жеља опет бива све јача, како се све теже бори с њом и све теже је савлађује. Да би је некако потчинио, почео је, са стрепњом, да припрема њено остварење.

Трговац од великог угледа и многих веза, Добрача је, не једном, био од помоћи Карађорђу, који је, опет, био склон да чује Добрачино мишљење и прихвати његов савет. Иако ниједан од ове двојице, ни Вожд ни Добрача, није сматран за разговорног, ипак су та двојица, кад би остали насамо, умели дуго да разговарају. У једном од тих разговора Добрача је, готово немарно, рекао Карађорђу како је припремио новац да се у Београду подигне каква добра школа, по угледу на оне по Пешти и Бечу. И, дабоме, нека књижара: зашто да и Земун има оно што Београд нема? Карађорђе је, одједном, живнуо а Добрача се, у себи, расветлио: добар је тренутак изабрао за тај разговор. Дуго га је чекао. Био је почетак осме године XIX века оне која ће остати као најбоља међу годинама устанка, јакуарски снег је засипао Србију, која је, у густим белинама, изгледала као да Турака више нема и неће их ни бити, никада, у својим домовинама устаници су, изненадно спокојни, можда и могли да поверују да су, најзад, освојили мир, снег је сипао а сви су страхови били под сметовима, прозрачни, а Вожд је у Београду, у Правитељствујушчем совјету, у згради која се налазила при самом углу данашњих улица Вишњићеве и Браће Југовића, у дну Студентског трга, куцкао ноктом о застакљен прозор, сав задовољан под невидљивим, али моћним, али добрим небом, из којег је вејало, задовољван што, једва једном, не мора да се бави војевањем но може да се бави, како је то после рекао у својој *Повестници* један од сведока устанка, Анта Протић, народним внутреним делима и народним просвешчењем. — Па дај, Јоване, дај одмах! Све треба, а школе понајпре! Али када је Добрача, нешто касније, сасвим охрабрен што су његовој жељи подједнако наклоњени и овај тренутак и тај Вожд, узгред додао како, можда, и не би било сасвим рђаво ако би школа понела његово, Добрачино, име, тренутак се заковитлао, Вожд се љутнуо а наклоност се разбила на парампарчад. Карађорђе се чудео откуда Добрачи, још младом, таква жеља кад нису, у просвешчењу, његова посла и није, у томе, његова слава. Колико је Карађорђево, на пример, било да војује и брине о сиротињи, толико је Добрачино, зар не, било да тргује и паре улаже а већ је имало, хвала богу, и оних који ће се о школама старати. Учени о школама а они, неучени, о другоме.

Док је Карађорђе говорио, Добрача је схватао да се то, у тај час, остварује његова стрепња. Гледао је ту стрепњу како, у њему, постаје готово опипљива: узаман Турчин, узаман све што је стекао, у Београду никада неће бити његове школе а камоли књижаре. Није ли то оно што је слутио? Није ли, после сваког успеха, у њему одмах искрсавало оно питање, право: ако му је добитак већ толико сигуран, да ли му је исто толико сигуран и губитак? Сада му се откривала та трампа коју му је судбина, изгледа, наменила: видљиви добитак замењивао је за невидљиви губитак, а то је значило да

велико које има замењује за највеће које нема. Сав укочен, утонуо у ту истину али без немира, Добрача је нагло у себи препознао спокојство које је, једном, већ био упознао код неког другог. (*Мораш ли то, синко?*) У тај мах, Карађорђе је био престао да куцка ноктом о окно и окренуо се: причинило му се да је, заслепљен белином споља, лелујавом а огромном, угледао пред собом Јована Добрачу како стоји, и он сав бео, засут неким празним снегом који веје ту, међу њима. Али, то је била само причина Црнога Ђорђа.

Изгледало је да се, после, ништа није изменило. И даље је трговао, са добитком: још га је све хтелo, али он за то више није марио; у себи, био је пуст. Док је отицала она година 1808, смирена, често је, у разговору, остајао са Карађорђем. Били су заједно и 1. септембра те године када је старац Доситеј, својом беседом, отворио Велику школу тамо, на падини према Дунаву. Примицало се подне каснога лета, Доситеј је говорио а одасвуд се, из безличног неба, отварао бездан блеска што се, над кровом Велике школе, сабирао у светлосни огањ а онда расипао над развалинама и ружињацима, над ходом мртвих и над рекама. У то подне свуда су била пространства светлости и спокој времена, сав врућ. Тада је Добрача, последњи пут, био дуже са Вождом. Године које су следиле биле су све немирније. Турци су се, опет, враћали, бојишта су, опет, оживљавала, смрти су се, опет, множиле. Од нових невоља најгора је била та што је међу Србима сасвим нестало слоге и што су поглавари почели један другом да раде о глави. Када је Синђелић одлетео у ваздух, о томе више није било сумње. Добрача, увек на путу и у вези са множином људи, видео је како устанак пропада. Али, његово је било да стиче а не да војује, да има а не да мисли. Он је стицао и имао.

Био је уверен да је сва мекота одумрла у њему и да зато, сад, тако лако чита из људи као што је, увек, читао из облака. А ишчитао је, више из људи него из облака, да се примиче невреме од којег ће се тешко наћи заклон. Зато је све мање бивао по путу а све више код куће у Грузи. Када је почела 1813, година великог пораза, Добрача је покушао да постане и нечујан и невидљив, колико се то могло. Није се могло. Гласови о збивањима стизали су, у Грузи, прво њему јер је он био први човек. Ни из те коже никуд. Тако је, у јесен 1813, док су обасјане, меке измаглице падале по гроздовима и јабукама, и клиповима кукуруза, по разваљеним тарабама и густом блату, по општој зебњи, шћућуреној под праговима, Добрача слушао причу о томе како у сремском манастиру Фенеку избегли Вожд плаче, пред калуђерима, док у изрованом Београду нема више ки једног јединца Србина. Све је отишло до ђавола: пред улазак Турака у Бе оград, поред Доситејеве Велике школе и зграде Правитељствујушчег совјета хода, кроз пусте сокаке, под јесењим прозрачним небом пуним изненадних расветљења, само питоми београдски лудак, онај Луди Наста, праћен псима. Луди Наста пева, пси завијају.

Тада се догодио преокрет. Добрача које је, до тог часа, осећао како, не само тврд у себи него и уморан од стицања, све боље разуме шта је то старост, одједном се преобразио. Као и онда, у Бечу, у Annagasse и сад је, у паклу овог пораза, појмιο да му се живот отвара, још једном. Само, сада су његове предности биле веће.

У трену се обновио: нимало тврд и нимало уморан, постао је, као да је опет млад, исто толико осетљив колико и покретљив, исто толико лукав колико непредвидљив. Умножио је своја лица: раније, под Србима, био се клонио сваког истицања и марио је

само за своју трговину; сада је, под Турцима, примио да буде кнез грузански а на трговину као да више није ни мислио. Прихватио је, лако, савет Милоша Обреновића да се са Турцима мора што понизније како би се из њихове немилости извукло што мање зла. Тако се пребогати Јован Добрача клањао, уз осмех, турском муселиму без цркавице а истовремено плаћао своје људе да иду од нахије до нахије и храбре народ, нарочито по Руднику. Јавно је био трговац који води рачуна о свакој пари док је, тајно, помагао шаком и капом све збегове по беспућима Шумадије. Споро али сигурно, глас о томе свуда се проносио и марвени трговац Јован Добрача постао је легенда. Та је легенда била опасна јер су времена била црна: са сваким даном, Турци су бивали све гори. После Хаџи-Проданове буне побили су све што су стигли, и Главаша. У Београду, љубимац Алипаше Скопљака али и његов талац, кнез Милош Обреновић сасвим је био ставио главу у торбу. Али, опасност није сметала Добрачи. Као што је, некад, стицао иметак тако је, сада, стицао присташе: све му је полазило за руком, људи су му се одазивали и поверење се лепило уз поверење.

Отуда се догодило да је, у пролеће 1815. године, када се Милош Обреновић, једва, избавио из Београда и дошао на договор о почетку новог устанка у Враћевшницу, тамо већ чекао Јован Добрача, са три стотине својих Грузана. Обреновић је, изненађен, гледао у измењеног Добрачу, у то достојанствено лице на којем су се већ виделе године а још се нису виделе боре, у очи, непрозирне у спокојству. Испред своје невелике војске, тај је нови војвода изгледао као недостижни велможа и стајао је, одевен свечано, прав. Тада је изговорио речи које су постале чувене: *да нико од њих није дошао да се врати, него да погине*. (Тако је, у пролеће 1815. године, пред одбрану Чачка, војвода Добрача изговорио, према упутству које му нико није дао, речи необично сличне онима које ће, век касније, у јесен 1915, пред одбрану Београда, изговорити, према упутству Врховне команде, мајор Гавриловић својим војницима. Сав од предосећања да ће га, убрзо, наћи лака смрт, Добрача је, после оног говора, дао да се ископа шанац за одбрану Чачка и три је месеца војску из тог шанца, своје Грузане, хранио и оружао о свом трошку. И не само војску из тог шанца, и не само своје Грузане: све је помагао. Гледао је, са неком радошћу, како се његов иметак, ипак, троши у праву сврху. Судбина му је, мислио је, уистину наклоњена кад му је то омогућила. Када је битка почела, Добрачин, грузански, шанац изгледао је неосвојив. Турци су га звали „душман-шанац“ а нису знали да су они који га држе дошли да изгину. Добрача је, спокојно, чинио чуда од јунаштва а само га је победа хтела. Ђавоља победа. Из одлучујуће битке на Љубићу, код Чачка, која је, како кажу историчари, за успех другог устанка била онолико значајна колико је за Први устанак то била битка на Мишару, војвода Јован Добрача је изишао славан колико са своје храбрости толико и са свога пожртвовања. Али, *изишао* је и то му је била трећа омашка.

Била је, јер је после победе Другог устанка изгледало да се много шта, и брзо, мења. Још славан, али не више и богат, Добрача је стицао утисак да око њега настаје неки други, некако пуст свет. У том се свету он све теже сналазио, можда и зато што му се више ништа није примало, ни иметак, ни људи. Иметак му се смањивао а и међу људима као да је било све мање оних који су га препознавали. Слава је полако чилила, године су пролазиле а он је гледао како му доносе губитак сваке врсте. Кад је остао и без вида, као да више није сумњао да му је судбина, уистину, била сасвим ненаклоњена. Није схватао где је то погрешно а, уморан, није ни тражио одговор на то

питање. Умро је у децембру 1839. године, више од две деценије после битке на Љубићу. Био је, наравно, потпуно заборављен и наравно, у потпуној беди, мада му је, неку годину пред крај, Милош Обреновић био одредио неку малу пензију.

А у Annagasse, књижара је остала готово непромењена: у излогу те књижаре и данас, као и на крају прошлог и на крају претпрошлог века, на мркој кадифи, истканој од претамне светлости, леже старе књиге, са црним и златним словима, које ретко ко чита.

УЛИЦА ФИЛИПА ВИШЊИЋА

Н

а почетку Вишњићеве улице има појас пусте светлости. То је све што је

остало од светлосне пустоши која се некада простирала над врховима дунавске падине: ивице те пустоши још се препознају на фотографијама из друге половине XIX века, нарочито на овима које су снимане са Капетан Мишиног здања. У том појасу што је, са годинама, све ужи, јер узмиче пред сенкама високих зграда, дан, као засут свемирским пепелом, нема сјаја. Средиште појаса изгледа да је Шеих-Мустафино турбе, подигнуто 1783. и, свуд око њега, искрзани остаци прошлости. Чим се пође наниже, према завршетку Симине улице и према некадашњој Великој школи, међе појаса се тање а, над Школом, искрсавају бездана расветљења.

Кад овамо дође, Вишњић иде право ка турбету: наслања се на зид и, непомичан, осећа опустелу светлост као тишину ишчезавања. У тој тишини која му је неопходна он је слободан, као што је слободан и у својој тами. Она је и сад свуд око њега јер Вишњић не може другачије: научио је да разазнаје у мраку а не у светлости.

Научио. То и није било учење него пипаво скупљање наука. За први наук био је спреман тек много после болести у којој је изгубио вид. Колико после не би умео да каже јер више није било оне разлике између дана и ноћи по којој се време обично рачуна: пузао је, сам, кроз црни лагум без дна. Али и у том пузању као да се зачињао бољитак: све је мање зазирао од тамних зидова који су га опкољавали. Тако је полако сазревао за учење. Морало је бити пролеће јер је дечак, шћућурен у свом мраку, одједном осетио како га додирује нешто меко и опорно у исти мах: миловало га је и привлачило а он се препуштао. Одасвуд је долазила та доброта и желео је да је запамти. Схватио је да она и у тами има своје име и своје обличје и да је он препознаје: то се, на сунцу, отвара земља и мирисала на старе смрти, пробуђено семе и на глисте. Као да је нагло дошао до себе и даље је препознавао: седео је на улазу у нечију стају, прсти су му дотицали сламу, овлажену и присну, овце су биле ту негде, на чакшире, просењене на коленима, падала је топлота. Будио се, најзад, из те паклене море, страва се разбистравала, препознавање трајало: имао је десет или једанаест година, измицала је седма деценија осамнаестог столећа, сва тескобна, над селима у Босни и Србији смењивале су се и махнитале морије, сваковрсно турско насиље опет је ушло у обичај, ветрови су наносили безнађе а у Београду је, можда, Шеих Мустафа, првак дервишког реда, загледао у нацрте турбета које је намеравао да подигне. Желео је да буде сахрањен у том граду пуном немира у којем је, ко зна зашто, он нашао мир. Дечак је осетио како време обележава таму а земља је мирисала, а биље се миглољило, а ваздух се развлачио у растопљене округлине, пуне шумова. И даље је препознавао:

неко је, ево, протрчао, то су мала, боса стопала, још трапава, а у траговима тих стопала остаје прах ведрине. Нешто од тог праха обложило је и дечака: у таме у њему и ван њега наишле су искре, бића прозрочне радости, лебделе су и осветљавале. Као да први пут удише ваздух, дечак је викнуо и тај узвик се брзо истрошио под пролећним облацима. Само му је једна овца, тврдоглаво, лизала сузе док је дечак, смлаћен тим чудом које се збивало у њему, заривао шаке у њено руно.

Тако се у Вишњићу зачала мајушна а чврста тачка која је светлела. Можда је то била, у слепом гуслару, чиста срећа од постојања; можда је то било и сазнање да се несрећа, претворена у живот, сасвим добро може одживети. Било како било, он се ослањао на ту тачку и она га је водила. Без напора је тумачио знакове којих је свет таме био препун и почео је да разумева језике ваздуха и тла. Оне који су сусретали дугокосог певача са ожиљком на образу, изненађивала је сигурност са којом се кретао. Непознатим беспућима пролазио је, сам, исто тако лако као и познатим путевцима. Тама му се отварала и он је у њој био свој. Примао је поруке од камења и од вода, од ветрова и од урвина, од инсеката и од зверки: одавно се већ ничега није плашио јер је све разумевао. Али од људи је ретко примао поруке: између Вишњића и других било је одстојање које је он умео зачас да прескочи, док други то нису ни покушавали: нису ни слутили да их Вишњић види, загледан у њихове гласове. Најчешће су поштовали одсуство његовог вида, препаднути таквом опоменом судбине, али су одмах измицали. Давали су му кров над главом и делили с њим хлеб и со, али су одстојање држали. Затварали су се у немост, а он је певао.

Иако га нису прихватили, он им се певањем враћао. Слушали су га, без даха, док су вечери и године пролазиле. Улазио је међу њих као глас, једнолик и помало разваљен од патње али довољно осветљен да им, док траје, смирује страх и мржњу. Схватио је да то може а схватао и да мора јер је, где год се заустављао, прво препознавао, у људима, те две силе. Увек у путу а слуха изостреног за промену, очекивао је да ће, бар негде, открити преимућство друкчијих моћи. Али, не: као да су сви које је сусретао били сатерани у исти страх са много обличја и у исту мржњу без обличја. Док је тумарао беспућима, сам у црној неизмерности, Вишњић се чудео како су, у томе, његова раја и Турци слични: можда је, код раје, страх био нешто дубљи а мржња бесомучнија али можда и није; свакако је и код једних и код других та двоструко укрштена сила с временом бивала све убојитија. Вишњић је осећао да певање доноси неко расветљење у смрачене људске унутарности: зато се трудио, све преданије, да у певању готово увек достигне онај тренутак кад слушаоци замиру јер ход сопствене судбине почињу да препознају у опеваним судбинама. У таквим тренуцима као да се између певача и слушалаца одстојање смањивало а празнине ишчезавале јер су, сви заједно и у исти мах, разазнавали корак смрти која је промицала. Тада би, само за час ослобођени сваког страха, постајали, само за тај час, чистији у себи.

Прво искуство о томе стекао је једне вечери када је свет био под снегом. Прихватили су га у чувеној беговској кући чије су одаје, топле, мирисале на ванилију и очуван спокој. На вечери, Вишњић је био омамљен множином звукова. Са беспућа на којем је упадао у целац као у црну, сипкаву мочар, спреман да заспи у снегу који је све више засипао, часком се обрео у том брују гласова, одједном сигуран да му је, ето, ипак дато да преживи и данашњи дан. Још у подне, није тако изгледало. Окружен

шумовима који су се истезали и ковитлали, Вишњић је био захвалан за тај дар. Осећао је како се у њему крави нека давна топлота и када је, после вечере, запевао, глас му је био без пукотина: сам недодирљив, тај глас је додиривао све. Можда и због тога, те ноћи, нико није хтео да види крај певању: Вишњић је прелазио из песме у песму. Најзад је запевао и ону, стару, о светом Сави и Хасан-паши. Одлучивао се за ту песму само онда када је, као сад, имао смиреност уз коју је могао да заборави себе. Морало је тако да буде јер је само тако могао да влада оним тренуцима у песми кад Хасан-паша, кажњен за своје силништво губитком вида, преклиње:

Нек ми врати моје очи чарне!

То је био Вишњићев час: глас би му се ту малкичице сламао а они који су га слушали би уздрхтали, јер им се причињавало да у Хасан-пашином вапају пред судбином препознају и Вишњићев вапај. Зар је могло да буде другачије? Нису ни помишљали да се тај слепи певач, изломљеног гласа, невидљиво смеши над узбуђењем које је намерно изазвао а које је људе приближавало једне другима. Само је он остајао измакнут. Вишњић је такође упознао узбуђење, али у оном трену када је у преузету песму, први пут, унео своје стихове о казни над Хасанпашом. Нико од оних од којих је чуо ту песму није паши, за казну, одузео вид. Вишњић јесте. Једног сасвим обичног дана ти су му стихови дошли сами од себе, лако, готово да их није ни приметио. Али, док је изговарао Хасанпашино преклињање, одједном је замро, узбуђење га је протресло, глас му се стварно поломио, речи су се разбежале а некакав се тутањ ваљао његовим сећањем. Помислио је да нестаје јер су му се сви дамари кидали и ваздуха више није било. Није нестао али га је дотакао неки мали мрак, другачији од оног на који је био навикао. Све то само тад и никад више. Исте стихове је, после, певао десетинама пута, све који су га слушали хватао у исту замку, али се потрес више није поновио. У сваком певању као да је бивао све хладнији иако су његови слушаоци осећали како постаје све топлији.

Тако и ове вечери: Вишњић је стигао до на крај песме и, по муку у којем је постојао само његов глас, знао да је освојио и те моћне, најједном омекле и осветљене Турке. Песма је престала, ћутање се затезало од многих узнемирености а онда је наишао узвик:

— Лажеш!

Мук се згуснуо. Неко је, бесомучан, надирао са дна просторије и, у ходу, пробијао зидове туђе устрашености. Вишњић га је брзо осетио над собом, неки силник, мук је трајао, сабља га је већ тукла, плештимице, по лиду, по врату, грудима, није се измицао али се усправљао, силник је урлао а мук бивао све дубљи, он лаже, гад, Хасан никад није био слеп, измислио је, нека призна, Вишњић је одмахивао главом, не, равнодушно, сабља га је засекала по образу, секла по врату, не, све равнодушније, гуслар се смешио, спокојан, не, радост га је испунила, не. Ипак, док је тонуо у танану маглу, опоменуо се: откуд му смелост да поверује да ће преживети овај дан? Једна истина му је била под кожом, светлуцава, нека удара тај силник, можда је то Хасанпаша који ће ослепети, јесте, бесни Хасан-паша, ако, ослепеће, Вишњић више не прихвата ударце, не види их, само се спушта, без страха, у добри бездан.

Недељама су га, после, неговали. У истој, турској кући, у мутваку. Мирис ванилије, по зидовима, под кораком жена. Силник је давно био отишао а од њега је Вишњићу на образу остао ожиљак. Није марио. Кад је оздравио, тражили су му, пред полазак, да пева исту песму. Певао је а Турци нису слушали, ослушкивали су. У том ослушкивању као да је било и неверице, јер су они већ знали оно што Вишњић још није: чуло се да је силник погинуо и да је, после смрти, исечен на комаде. На одрубљеној глави, причало се, очне су дупље биле празне.

Отада је постао готово безбрижан: као да је до краја наслутио зашто се обрео, без вида, међу људима. Буна је започињала па трајала а он је ишао ка њој, привучен језом што се распламсавала. Сад кад је појмио да је песма пут који води и од непостојања и ка непостојању, појмио је и зашто најбоље лечи од зебње.

Убрзо је стекао још једно искуство. Било је то 1810, после боја код Лознице. Устаници су једва одбили Турке који су тог лета надирали одасвуд, а нарочито из Босне. Било их је на десетине хиљаде и зачас су прелазили Дрину, одлучени да рају већ једном науче памети. Срби су се тукли, било је и Руса да помогну, то је изгледало довољно. Није ваљало што се понекад, у исти мах, морало војевати на разним странама и што су, на разним странама, отпори устаника били убојитији ако би им се придружио Карађорђе. Нешто као да се мењало у поверењу између људи. Увелико се знало да су они најодабранији међу војводама ако не у свађи а оно у мржњи. Оживљена сумња као да је чучала у свакој сенци а ипак се ратовало као и пре. Битка за Лозницу била је жестока јер су Турци хтели то утврђење на Дрини. Трајала је три дана и три ноћи: час су били јачи Турци у нападу, час Срби у одбрани. Три дана и три ноћи је Вишњић певао. Седео је иза лозничког бедема, око њега се пуцало и псовало, јаукало и гинуло, Турци су надлазили, њихови узвици су били све ближи, топови су грували. У том је лому Вишњић певао и осећао како га Срби слушају а Турци чују: Србима је био потребан а Турци су га се, можда бојали. У затишјима битке и он би, за који трен; утихнуо и ослушкивао небеса, тај мукли бездан: зачудо, од њих је дотицала благост и светлосна тачка је затреперила у Вишњићу. Кад год је, за та три дана и за те три ноћи, изгледало да је српски пораз сасвим близу, Вишњић је знао да је ипак далеко па је тако и певао. Ваљда су га зато, покатак, турске тобције узимале на нишан: ђулад се распрскавала око њега а он се, у себи, смејао: узамањ тобције покушавају, ако га и погоде, његово је певање довољно трајало над Лозницом. Што је битка била неизвеснија, то је његов глас бивао сигурнији. Кад је, у једном часу, све изгледало изгубљено, Вишњићева се песма проломила над Дрином, кроз пуцњаву и кроз јек умирања и устаници су, опет, јуришали. Тада је стигао и Карађорђе са својом војском и све се изокренуло: битка је била добијена, Лозница одбрањена.

Исто вече, Карађорђе је хтео да види тог певача чија га је песма сачекала над шанчевима. Док су га водили Вожду, у Вишњићу су надошле речи. Ако ником другом, Црном је Ђорђу могао да искаже сазнање што се таложило у њему. Било је време. Али, кад га је Вожд загрлио, Вишњић је осетио како је та топла људескара натопљена умором и ситним, оштрим мраком. Грлили су се, нешто су, можда, и рекли, Вишњићу је за леђима горела ватра, ближила се поноћ и тама се хладила, долазиле су јесење месечине а Вождов образ је мирисао на барут. После, Карађорђе је ћутао и Вишњић је ћутао па су тако, у ћутању, поделили хлеб. Онда је Вишњић, нагло, пружио руку ка

Карађорђу, да га дотакне у знак поздрава, рука је промашила, ништа није дотакла. Вишњић је отишао, сам, у своју ноћ; Карађорђе је остао у својој.

У годинама што су долазиле и даље се скупљао, у њему, тај вишак сазнања који није хтео ни у песму, ни у сан, ни у заборав. Кома да га каже. Није могао чак ни Стојану Чупићу, Змају од Ноћаја, ни Луки Лазаревићу, иако су га волели. Слутио је да га ипак не би умели да чују, или, као онда са Карађорђем, не би био тренутак, и шта би он? Једног је дана, био је још у Ноћају, код Змаја, дуго слушао о томе како су битке све теже а неповерење међу људима све дубље и одмах схватио да је добро што није проговорио. Нити је ово било време за говор, нити је његово сазнање било цело. Сетио се оног згрушаног мрака у Карађорђу и по други се пут опоменуо: откуд му смелост да поверује да је сва искушења већ превалио ако најтежа тек долазе? Пошао им је у сусрет: ишао је за устаницима са бојишта на бојиште и певао. Очекивало га је прво искушење: слушали су га, био им је потребан, али је осећао да је сада, у свима, било мање жеђи за песмом.

У години 1813, години великог пораза био је на Равњу, уз Змаја од Ноћаја. Седамнаест дана и седамнаест ноћи је певао. Последњих дана и ноћи све ређе и све слабије. У почетку битке причинило му се да је у неком од оних снова што се понављају: опет је седео иза оног шанца, опет се око њега пуцало и псовало, јаукало и гинуло, Турци су надлазили и њихови узвици су били све ближи, топови су грували. У том је лому Вишњићев глас одјекивао али је Вишњић знао да га Срби све слабије слушају а Турци све мање чују, јер је Срба бивало све мање а Турака све више. Карађорђе није стизао нити је могао да стигне. Ни песма није могла, сад, да надјача тај све луђи хук умирања и то безнађе растопљено у киши и у блату. У затишјима је, узалуд, ослушкивао небеса: мукли се бездан није отварао, све даљи, Бог се повлачио. Светлосна тачка у Вишњићу је замирала. Седамнаестог дана више није ни певао: пуштао је да му и лице, и руке, и гусле натапа, у страшном муку, тај дажд што је надлазио и од неба и од земље. Онда га је неко шчепао и вукли су га, преко пустог муља, кроз пуне воде, да га спасу а он је хтео да остане на Равњу, са мртвима.

Али, спасли су га. У Срему, где је почео да борави, постепено је схватао да сад има цело, довршено сазнање, можда о патњи. Некада, у болести, изгорео му је вид; сада, у овом сазнању, слутио је да му је изгорела песма.

У својој улици, ослоњен о зид Шеих-Мустафиног турбета, Вишњић разазнаје како се ту, нешто ниже, испред Вуковог и Доситејевог музеја, простиру мале тишине што увек преостану после ноћи. На то место где, по дану, падне највише светлости коју ни кошава, кад витла, не разнесе одмах, ноћу падају најгушће тмице и лебде по луку који заклапају Вишњићева и Јевремова улица. Ту зна да пада и прамење времена и да се комеша, црно, под ветром, у зимским поноћима, са пахуљама и отпацима са Млечног Пута. Лети, откако је подигнуто ново насеље на старом Дорћолу, до врха Вишњићеве више не допире мирис Дунава али се и даље, повремено, окупљају сени малих трговаца са некадашње Јованове пијаце. Долазе стаклоресци и старинари, крпе и бакали, они чији су дрвени дућанчићи били најрабатнији. Дуго шапућу, али се тај шапат не чује, кошава га понесе, у зору, над замућену Саву и распе изнад мостова или га западни ветрови нагомилају у просторе над равницама. Не мари, сенима то не смета а Вишњићева улица, некада пуна пијачне вреве остаје сад, у дану, улица пригушених

шумова. Понекад бучније протутњи стари аутомобил или се скотрља, од Студентског парка, шумор лишћа; понекад залутају и расветљени дечји гласови. Одавно већ, можда деценијама, Вишњић се припрема да се одмакне од турбета поред којег му је тако добро и пређе, кратком низбрдицом, до Музеја: зна да би то требало, због Вука, али правог подстицаја, у ствари, нема.

Због Вука? Било је једно време када се надао да ће њему моћи да каже бар нешто од оног што му се открило. Стигла је 1815. година и млади Вук је дошао да чује остарелог Вишњића. Над Сремом је пролазило пролеће, мирисале су свеже влати, тамо преко, на другој обали Саве, харало је зло и припремала се нова буна а свако преподне, у залеђу манастира Шишатовца, на Фрушкој гори, Вишњић је певао Вуку. Тих дана је кише било мало а сунца много, Вук је слушао и бележио а гуслар је осећао како се у њему, опет, криви топлота коју је заборавио. Почео је да верује да ће, кад испева своје песме и кад их тај млади човек побележи, моћи престати да пева а почети да прича. Вук је, више од Карађорђа, био онај који би могао да чује; можда једини који би то могао. Истовремено, на наопакој страни тог поверења као да је расла бојазан на коју се Вишњић љутио. Расла је отуда што је, све чешће, опажао да Вук, пун страшне воље, уопште не чује друге. С њим је био стрпљив, али је Вишњић узалуд тражио, иза тог стрпљења, ону блискост коју је обично налазио код оних који су га слушали. Вук је слушао друкчије, из даљине коју Вишњић није препознавао а односи између њега и песме били су необични: није песма хватала Вука, него је Вук хватао песму. Ипак се Вишњић надао да ће му Вук, бар у једном часу, поставити питање које је очекивао, питање о томе када ће имати нових песама? Ове које је сада певао Вуку биле су, у ствари, већ старе. Последње две године гуслар их је, мало-помало, дорађивао, али нових стихова није било. Чим би на постављено питање покушао да одговори, Вишњић би морао и да проговори. Испричао би младом човеку оно што га мучи још од Равња: да има међа трпљења на којој сагори реч а да до те међе пут води кроз чисто безнађе. То безнађе као да се спусти, из пакла, са мо онда кад зло у људима потпуно помахнута. Тада на све пролазе стане да улази и смрт, човек више не може ништа а Бог се не одзива. У тим искушавањима најбоље је ономе ко изађе из живота јер ко остане, сагори, а реч ишчезне у невидљивим просторима. Причао би му, још, о прошлости која се већ удаљује као и људи у њој, они што их је видео огољене у издаји или у поразу.

Али, дани су пролазили а Вук није питао. С времена на време учинило би му се да слепи певач жели нешто да му каже и да, можда, очекује да га он, Вук, нешто пита. Није знао о чему би то требало да га пита а није имао ни времена да мисли о томе. Тако се догодило да је Вишњић, што је дуже певао Вуку, бивао све даљи од њега. Ипак је чекао. Последњег дана који је провео у Шишатовцу Вук је затражио да чује, по ко зна који пут, уводне стихове из „Буне“. Вишњић је запевао, јутро се прозирало од пролећних светлости, Вук је проверавао реч по реч: знао је да је добио чудо од песме, радовао се и, у тој радости, погледао гуслара. Вишњић, који је обично певао спуштених капака, са мреном одсутности на лицу, сад је, сав присутан, гледао у Вука спаљеним зеницама. Гледао га је у дубину и истезао, једнолично, своје стихове о небеском знамењу и препаднутим дахијама. Најежен, Вук је схватио да га гуслар види и зове. У први мах, потекао му је у сусрет: хтео је да прекине песму, ионако се све завршавало; хтео је да га пита кад поново да дође, по нове песме. У други мах, подсмехнуо се себи: све је то била бесмислица. Тај човек пред њим није видео ништа и, вероватно, ни знао

ништа. Био је, напосто, онај библијски пламтећи грм, несвестан свога плама. Овога пута, Караџић је једва дочекао крај певању. У хитњи је захвалио Вишњићу, у хитњи га је пољубио. Вишњић му је читао, из додира, оно питање, али је знао да му га неће поставити.

После Вуковог одласка изгледало је да ће Вишњић оболети. Онда се, по трећи пут, опоменуо: откуд му смелост да верује како је баш његово да проговори? Почео је опет да пева, својим сељанима, свуда по Срему. И по Банату. Никада се више није вратио у Србију и никада више није испевао добру песму. Почетком тридесетих година XIX века, пред његову смрт, настала је, у селу Грку, где је живео, ова прича: говорило се како Филип Вишњић, слепи гуслар, старац, једном годишње, у августу, кад се звезде отварају, сам истера своја кола и коње у ноћ, под небеску пустињу, и онда пева тужбалицу коју нико никада неће забележити.

ДОДАТАК. Средином јуна 1817. године, архимандрит манастира Шишатовца, песник Лукијан Мушицки, није био расположен. Очекивала га је обавеза која га је унапред замарала а коју никако није могао да избегне, јер је то била обавеза према пријатељу Вуку Караџићу. У последње време тај упорни Караџић га је засипао писмима и у сваком тражио исто: да Мушицки, неизоставно, призове себи оног слепог гуслара Филипа и да га са пажњом испита. Оно што је као прво ваљало сазнати било је да ли Вишњић има нових песама? Ако их неким случајем има, Вук би одмах дошао. Даље је гуслар Мушицком требало да исприча све чега се сећа из свога живота а Мушицки, молио је Караџић, нека то забележи и пошаље Вуку. Тај Караџић је, заиста, имао дара да своје послове пребаци другима. Да је нешто друго у питању, Мушицки не би марио. Али, Вук је знао да за ту народну поезију он, Мушицки, нема одвише разумевања и да певаче, ма како да су даровити, увек доживљава као напаст. Док је Вишњић, пре две године, овде, у Шишатовцу, певао Вуку, Мушицки се склањао да их не слуша: то га је отегнуто певање баш замарало. Али шта је, ту је, није вредело одлагати и архимандрит је наложио да му се слепи гуслар позове. Припремао се за тај сусрет, неговао стрпљење, али узалуд. Кад је једног јутра, готово љубазно, примио свог госта, одмах се покајао: слепи Филип као да је долазио из самог предворја Хада, са том тамом на лицу, празнинама у говору, нечист. Мушицки је устукнуо у хладноћу, његово стрпљење је почело да се губи. Кад је дознао да Вишњић нема нових песама, био је задовољан и постао расејан; али кад је Вишњић почео да му прича о првој од три опомене које су га стигле, прекинуо га је: то је већ било чисто трабуњање. Отпустио је гуслара а Вуку отписао да Вишњић нема нових песама и да их од њега не треба ни очекивати јер је слепи гуслар, на жалост, сасвим изгубио себе.

УЛИЦА РИГЕ ОД ФЕРЕ

С

а именом које звучи као стих из бајалице и са судбином о којој се зна

само то да је била трагична, Рига од Фере је у Београду добио, на падини према Дунаву, стрму улицу, увек влажну од сенке и од помало омекле прошлости. Али, ако том улицом, која и данас има нешто од заборављеног, пустог сокака, без ваздуха и без неба, ипак пођете узбрдо, од Душанове, можда ћете осетити како вас додирује пријатна, мада некако лепљива тајновитост која је, изгледа, увек у тој улици. Она се осећа до пред крај успона, испод Јевремове: ту се, под обронцима Калемегдана, где се улица завршава, одједном наднесу простори велике светлости, кружне а непрозирне, и у тој светлости сенке и мемле, чак и тајне, лако ишчиле а свака прошлост постаје прозрачна. У ову светлосну удољицу, понекад, док пролази подне, долази Рига од Фере да проматра, још једном, тај озарени, беспризивни бездан над тврђавом и над рекама које се само слуте.

Први пут га је угледао пред само подне, 9. маја 1798. године, са палубе брода који је, из Беча, пловио према Београду. Почињао је тринаести дан пловидбе а брод је био необичан као и његови путници. Рига од Фере је стајао на палуби већ навикнут на окове око руку и око ногу, носио их је готово пет месеци, и окретао се ветровима који су, на велику реку, из својих прапостојбина, наносили мекоту пролећа. Није био сам: око њега су, као и обично, била три стражара. Рига је стајао, стражари су седели. То је била добро смишљена сразмера: један затвореник а три стражара, на том броду који је из једне царевине, аустроугарске монархије, превозио, у другу царевину, турску империју, осам ухапшеника. Ови хапшеници ваљало је да безбедно путују, безбедно стигну а онда, исто безбедно, буду кажњени. Европа се са одстојања занимала за судбину ових осам путника које је пратило двадесет и четири војника, два подофицира и један официр; били су оптужени да су у аустроугарској монархији припремали устанак који је требало да избије у турској империји, истина негде на дну, у Грчкој. Били су оптужени за велеиздају а *Европа се занимала*. Али, за ту мисао, која му је изгледала као изазов, Рига није хтео да се ухвати, само је израчунао да има већ више од три месеца како му нису дозволили да прочита ниједне новине оданде. Можда није ни желео да их чита, али је лако замишљао наслове у француским и италијанским листовима. О осморици путника се бринуло, упућиване су молбе за њихово ослобођење, често су помињани братство, слобода и једнакост, од тих помињања лица достојанственика у аустријској полицији нису постајала нимало мекша, слободарски духови у Француској и у Италији сасвим су били узбуњени и чинили су шта могу, а брод је ипак, неумитно, пловио од Беча ка Београду, граду на међи оног нестајања. Другови Риге од Фере, њих седморица, још су се надали; Рига, одавно, није. Надао се,

само, да ће толико успети да се навикне на мисао о скором одласку да га та мисао више неће пресретати, ноћу. Његови другови радије су остајали у унутрашњости брода сигурнији онда кад су, у тескоби, повезани истом стрепњом. Рига је радије остајао на палуби, сам са ветровима, небом и том непредвидљивом водом. (Стражаре није примећивао.) Слушао је, у себи, немир који ће ускоро, слутио је морати да се стиша, и пре тог коначног одласка. А кад је угледао, 9. маја, док се брод приближавао Земуну, тај озарени бездан над београдском тврђавом, сазнао је, из себе, да ће то бити ту, баш ту.

Одувек је имао немир који је његову личност делио на читаво мноштво. Из тог је мноштва Велестинац успео боље да упозна две личности које међу собом никако нису биле сличне. Док је један Рига умео да прихвати спокојство манастирских књижница и мир од дружења са књигама, други се нестрпљиво припремао за неспокојство путовања и немир од дружења са људима; док је први био задовољан само онда када је, ослобођен сваке потребе за деловањем, могао да се посвети читању и доколици, други је бивао још задовољнији када је, сав у деловању, сачекивао неизвесности које су га чикале. Док се први радије бавио идејама него људима, други се бавио само људима јер га идеје нису занимале. Првом се чинило да жели власт над собом а други још није знао да тежи власти над другима. Могло би се помислити да су се ове две личности у Риги, тако несагласне, често сукобљавале. Али, нису: попустљиве једна према другој биле су, чак, склоне и да, повремено, препусте једна другој првенство. Тако је Рига Велестинац знао да читаве месеце проводи у учењу и читању, као што је Рига од Фере знао да их проводи у путовањима и лутањима. Где год се појавио, запажали су га: у његове је речи, иако увек уздржане, наилазио неки изненадни пламен који би захватао и слушаоце. Знања су му била многа и различита. Познавао је не само старе грчке него и нове италијанске и немачке писце, бавио се не само филозофијом него и географијом, не само историјом него и војном тактиком. Изнад свега, музиком и поезијом. Био је пажљив слушалац и сјајан говорник, знао и да се покорава и да води. Био је, ето, опасан.

„Па он је, у ствари, опасан“ схватио је и влашки кнез Маврогени док је, свом секретару, диктирао писмо на италијанском језику. Провлачило се успорено преподне јануара 1796, снег је као луд вејао над Букурештом, развучени италијански самогласници меко су падали у белину дана без дна а дугокоси је Грк, чудног имена, кнежев секретар и миљеник, писао брзо и, знао је Маврогени, у тој брзини непогрешно исправљао његове, кнежеве омашке. Све је изгледало једнолико и сувише одређено у тој тишини створеној вејавицом а онда се, нагло, ток дана узнемирио и убрзао. Тако се учинило кнезу у тренутку кад се, према згуснутој дневној светлости, сасвим непробојној, намах испртао профил Риге од Фере, његовог секретара, и кад је кнез, у том случајном цртежу, угледао непатворену суровост. Та се суровост иначе никада није распознавала на липу овог Грка, које је увек изгледало осветљено меким унутарњим пламом. Сад се јасно видела, опасна, кнез није био сигуран за кога опасна и наслутио је у себи осећање које му је било готово непознато: зебњу, танушну као леден конач. У тај мах, Рига је подигао главу, имао је мали осмех око усана и у очима и кнез је, згранут, схватио да његов секретар следи не само текст који му он диктира него и мисао коју му скрива. „Одавно сам хтео да вам говорим о томе“, рекао је тај вештац на свом изванредном француском језику и кнез, зачудо, није ни помислио да чује фразу коју сви злоупотребљавају. Нека истина се, као сањани простор, раскривала

из речи које је изговарао овај Грк, нека је црна искра запламтела међу њима и кнез је, омађијан, слушао Ригину причу о томе како је, сада, прави час да он, Рига од Фере, започне борбу за ту своју невероватну земљу, Грчку. Да му је ту причу причао било ко други, кнез Маврогени би се подсмехнуо и безазлена би се причица распала у комадиће. Кнез, уопште, није добро мислио о тим вилинским бајкама као што су слобода, братство, једнакост; из тога се, био је уверен кнез, увек испили неки Бонапарта. Али са Ригом све је било друкчије: он се и сам, брже од кнеза, у исти мах и подсмехивао својој причи и веровао у њу. Уосталом, у Ригиној верзији, та вилинска бајка није била нимало безазлена: овај мађионичар из Фере већ је, изгледа, имао грдне сараднике а сви су били организовани у тајне, концентричне, кругове. Било их је не само у Букурешту него и у Пешти и Бечу, и у Видину; не само у АустроУгарској него и у Италији и Француској, и у Турској. Ако је кнез добро разумео, мрежа је већ била исплетена, лепљива, а паук је седео у његовом дому, ту, пред њим, са тим лицем чедног страсника. Али кнез није био љут, него очаран: ипак је, значи, живот био мање предвидљив него што је то он, у последње време, био спреман да примети. Њему је изгледало да наилазе нека спокојна, монотона времена а, ето, варао се. Наилазило је време узбуђења у којима ће овај дивни чудак, коме је ноћ већ у очима, играти своју игру инсекта у нападу. Хоће ли остати паук или ће постати мува? Кнез је волео ту муву и, упркос себи, стрепео а стрепња је била излишна: Ригу од Фере није могао ни у чему да спречи, могао је само да му помогне.

Рига је на то и рачунао. Освајање свога кнеза био је одавно предвидео, али није био спреман да га започне. Знао је да му је кнез наклоњен, али је знао и да Маврогени, преосетљив, уме да буде неочекиван у понашању и да, брзо, наклоности претвара у ненаклоности. Кнез и његов секретар бивали су много заједно и рекло би се да су бивали и блиски. Рига је ипак био опрезан: чекао је тренутак у којем ће се јавити блискост што подноси сваку истину. Тај тренутак могао је да се догоди и да се не догоди; могао је да промакне, непримећен. Рига је био стрпљив: веровао је да његова унутарња пријемчивост за сигнале који долазе из другог неће постати мања. Та пријемчивост, које је увек било у њему, као да је последњих месеци била нарочито подстакнута: за тили час би Рига рашчитао туђе расположење, и оно најскривеније. Тако је и малочас, у том белом преподневу док је, између две реченице које му је диктирао кнез, пратио гипкост пера које му се, наизменично, опирало и покоравало, као да још живи, осетио како му се кнез нагло приближава, кроз сумњу. Тренутак је био изокренут, сав наглавце, али је био ту и требало га је ухватити. Мек, одједном пун празнине, Рига је проговорио и, код прве речи, знао да ће успети: реч је била права а глас којим је говорио исто. Трептај задовољства, врхунског и безумног као да је љубавно, прешао је свим ивицама његовог бића.

То је било оно што га је испуњавало и што је, у њему, покретало све енергије: то задовољство у часу кад осети да је другог шчепао за неку дубоку срж и да је готово, да га сад привлачи у простор свога постојања. Одувек је то умео, али, од пре неког времена, умеће се претварало у страст, све луђу. Није ни покушао да јој се одупре, напротив, измишљао је оправдања. Зар није, за једну опасну замисао, требало придобити то мноштво различитог света: лекаре и штампаре, племиће и занатлије, трговце и свештенике? Некога више, некога мање, некога брже, некога спорије. Сви су му били потребни. Оправдање је било уверљиво, само га Рига од Фере није прихватао: оно, у ствари и није било намењено њему него Риги Велестинцу, који је, иначе ћутљив,

био однедавно склон да започиње, обично пред сан, непријатне разговоре; све заморнији, имао је тон оног који опомиње. Риги од Фере је овај други Рига углавном био симпатичан, али сад није имао времена да мисли о њему: морао је да припрема, изнутра, многа прерушавања. Усредсређен на онога кога је требало, следећег, освојити, Рига је подешавао, према њему, лице, прилагођавао реч, обликовао осетљивост. Умножавао се и мењао а ипак, као добар глумац, остајао непромењен. У сваком случају, све је било доста узбудљиво мада је изгледало предвидљиво: али час освајања је увек био непредвидљив. И непоновљив. У свом напору да то непоновљиво што пре понови, као потрес без којег више не може, Рига од Фере је био неуморан. Пре подне секретар кнеза Маврогенија, у подне је искрсавао у трговачким четвртима Букурешта док је, по подне, силазио на дунавска пристаништа; у сумрак би га, понекад, виђали како улази у куће француских дипломата на које се мотрило а у поноћ је, на тајним састанцима будућих устаника, рецитовао своје стихове. Писао их је и кад је био млад, али је, касније, ту вештину запоставио јер је била само вештина. Однедавно их је опет писао а ти нови стихови, по његовом мишљењу, нису били ништа бољи него стари, само што то сада није имало значаја: патетични а разумљиви, деловали су, изгледа, не само као подстрек него и као зов искушења. Рига је са чуђењем примећивао како ти слаби стихови узбуњују савести и призивају емоције чак и код оних који су изгледали неосетљиви на ту врсту изазова: код грчких трговаца, на пример, врло богатих и не више младих.

У светлосном прибежишту на почетку своје улице, у подневном спокоју који се не разиђе ни онда кад се трамвај са линије број два пење или спушта поред Малог Калемегдана, Рига од Фере памти, са смешком, како је у почетку и сам веровао у разумност своје приче о устанку. Грчка је, свакако, и због своје прошлости заслуживала бољу садашњост. Уосталом, непуну деценију после револуције у Француској, устанак међу Спартаковим потомцима није изгледао немогућ. Тако је немир опет гонио Ригу од Фере на деловање а Рига му се, послушно, предавао. Деловао је, али овог пута споро, промишљено, готово неприметно а последице тог деловања, она мрежа коју је Маврогени осетио као паукову, била је све гушћа. Рига је имао утисак да држи, у њој, све конце и све преплетаје. Када је, најзад, придобио и кнеза Маврогенија, некако лако, Рига је први пут био омамљен својом снагом и, одједном, склон да верује да му се живот више неће одупирати, бар за сада, да ће пристати да му се отвори, можда и зато што му је првобитна замисао о устанку већ изгледала мање битна, и даља, него то плетиво танане моћи које је осећао под прстима, под кожом, у даху. То плетиво га је све више прожимало и будило у њему сјај неке несазнане ватре, мада је досадни Велестинац једнако опомињао да у свему томе, могуће је, има мала замка судбине. Рига од Фере није слушао Ригу Велестинца. У лето 1796. године кренуо је, уз помоћ кнеза Маврогенија, у Беч да доврши своју мрежу. Знао је да га следе, али му то није сметало. Био је постао толико лукав и толико вешт у изазивању различитих обличја у себи да му се понекад чинило да се претвара у неку опаку, многоглаву митолошку зверку. Сигурност га је баш била обузела и заводљиви Грк се све пријатније осмехивао док су други, повремено, осећали како их његова ведрина опседа као сенка.

У Бечу, све је пошло још боље. Угледан али не и много уочљив грађанин, Рига је радио неуморније него икад. Више није био сам: имао је тајну малу радионицу за израду изазова историји и, у њој, седам помоћника. Привлачни паук, како га је видео

Маврогени, постао је у аустријској престоници, у којој су занати и вештине увек били на цени, главни мајстор а, како су недеље и месеци пролазили, и велики маестро. Из радионице су излазили писма и прогласи, књиге и брошуре, привржених је бивало све више, концентрични кругови су се умножавали а своја унутарња задовољства, све гушћа, Рига је обележавао разгоревањем енергије, све већим. То, у ствари, и није било разгоревање него ватра: од своје невидљиве моћи Рига је горео. Над Бечом, годишња доба су се смењивала и мењали су се дуси ветрова а он то није опажао: припреме за устанак су се ближиле крају и све је изгледало савршено спроведено. Мора бити, ипак, да је Рига одвише био заокупљен својим пламеном чим није, нимало, посумњао у ту очигледну савршеност. Или за то није био крив само пламен? Једном када се, у касну јесен 1797. године припремао да најзад оде на спавање, ноћ је била одмакла, новембарска суснежица је тукла о затворене капке, жар у камину тамнела, (све је, дакле, било усаглашено) Рига је, док је скидао чизме, осетио како свуд око њега, окомито, стоји тишина. Ослушкивао је, пролазили су векови, лева нога му је још била у чизми, није вредело: тајац је био потпун. Рига је, нагло, схватио: па то се Велестинац више не чује, одавно се већ не чује! Угасио је светиљку и, у тами, док је и жар нестајала, позвао Велестинца. Није било одговора. Чекао га је, опет ништа. Онда је Рига од Фере, лецнут, одлучио да ипак спава. Али, док је тонуо у сан, постало му је јасно да га то Велестинац ипак опомиње, ћутањем, и однекуд је знао да оне припреме, све, треба још једном проверити. Нарочито ситнице. Је ли онај пријатељ из Трста, коме је упућен, поштом, сандук са тајним прогласима, на време о томе обавештен? Питање га је боцнуло па онда измигољило у просторе сна. Ујутру га је заборавио, а није ни било важно: већ је кретао на пут, прво у Трст па онда на место збивања, у Грчку.

Свега се сетио у часу када је, тек што је стигао у Трст, осетио како нешто тамно, као просејан, зао прах, пада на његову снагу. Стајао је на тргу, пред јувелирском радњом, у излогу су били прелепи, бесмислени драгуљи, трг је био пун света и разигране медитеранске светлости, долазио је Божић, фијакери су пролазили и чуо се звонки италијански говор, ваздух је мирисао на морску траву а њему су се, одасвуд, неприметно, примицали људи из полиције. Без претње, учтиво. Исто тако без претње и учтиво одвели су га собом а протицала је друга половина децембра 1797. године. (Грешка је била, на изглед, ситна: она поштанска пошиљка, сандук са тајним прогласима, стигла је у погрешне руке.) Од тада, Рига Велестинац и Рига од Фере опет су били нераздвојни.

Пред подне деветог маја следеће године брод се приближио Земуну. Са прамца, Рига од Фере је угледао просторе огромног, старог неба, стишаног у светлостима што допиру из самих бездана. Непомично, то небо је стајало, заувек, над водама, над равницама, над сјајем дана; стајало је над градом што је, на окомитој узвисини, постојан у белини, пребивао под вековима. Безлично, то небо није обећавало ништа, било је и тескобе иза уједначених светлости, на непостојећим ивицама, па ипак је било добро: од тог је неба допирала сен далеког ишчежавања и слутња спокоја. Рига од Фере је осетио како га захвата ветар што је, као прамење, ишао по водама, из дубине видика; удисао га је, целим собом. Додирнули су га дахови свих простора и слушао је како се мрве, из њега, оне унутарње тежине а он, помало, нестаје, и већ је само прах воде и ветра, у трајном измицању. У њега је улазио мир.

О смрти Риге од Фере има неколико верзија и све су сагласне у овоме: прво, да је 9. маја 1798. године, по подне, београдски кајмакам Осман-паша примио, на потпис, осам хапшеника из Аустрије који су затим, без тешкоћа, спроведени у Кулу Небојшу. Тамо су, из дана који је био сав од јасног, светлосног ткања, крочили у влагу Небојшиних лагума: мирисало је на мокар камен, зло и безнађе а све је било црно. Друго: да су затвореници у Кули провели готово месец и по дана иако ниједан дан више нису видели. И треће: да су негде пред крај јуна, који је те године био прозрачнији него икад, сви поубијани ноћу, изненада, брзо и тајно. О томе како су побијени сагласности нема. Причало се да су им одсецали главе код саме Небојше, на обали Дунава и да је Рига, штитећи своје другове, убио неке стражаре; причало се, такође, да су их стрељали на данашњем Ратном острву, под звездама јунског бездана. Највероватније је, ипак, да су удављени у самим лагумима, на турски начин, свиленим гајтанима, пред зору. Тела су им побацали у реку тако да су турске власти, после, с правом могле да тврде да Рига од Фере не борави више у Београду јер су га, недавно, отпремили даље, низ Дунав.

УЛИЦА ЗМАЈ-ЈОВИНА

И

јесте и није његова улица. Јесте, зато што носи његово име; није, зато

што му не припада у потпуности. Има неко са ким Змај Јова дели то властништво које није тражио: неко чије је име, не ни тако давно, али пре његовог, било име ове улице што дунавску падину везује са савском. У овом је крају Змај странац; онај неко то није мада, у шетњи, увек бира страну у сенци као да би да постане још неприметнији но што то, по природи ствари, већ јесте. Када по подне дође у своју улицу, Змај се појављује са дна падине, од дунавске обале, као да стиже из Панчева у којем је некада, пре више од једног века, провео драматичне године. Пење се полако узбрдицом, кроз бушну и дотрајалу тишину што се у ово доба дана слеже над падином. У тај тишини гасну, у просторима над Дунавом, последње источне светлости, истрошени сумрак дрхтури над асфалтом а од Васине и Кнез-Михаилове се, са муком, пробијају неприкосноване светлости заласка. Нешто се од њих, као дах замагљених даљина, распе по дрвећу у ЗмајЈовиној а сам Змај Јова, у тај час, почиње да препознаје, у својој близини, оно присутно. Тим присуством није повређен, поласкан је: то је присуство жене која је, уз то, и кнегиња. У Београду више нема много оних који се сећају да је Змај-Јовина улица, у недавној прошлости, носила има Кнегиње Љубице; још је мање оних који би могли да се сете ко је, уистину, била та кнегиња. Змај ипак слуги да је испод тих првих наслага заборавља које њега као да не дотичу, запретило оно дубље памћење због којег би се радо повукао пред Кнегињом: ово је њен крај, не његов. Често се пита да ли Кнегиња, која у свакодневну шетњу вероватно полази из свог Конака на падини према Сави па се, са почетка своје некадашње улице, упућује Кнез-Михаиловој и Васиной, да ли не хита, нарочито кад зађе у онај део улице што се, од зграде бивше Класне лутрије која је сада зграда Београдске банке, спушта ка Дунаву, да се нађе са браћом Обреновић, Јевремом и Јованом, чије улице ту, нешто ниже, пресецају Змај-Јовину и Кнегињину. Али није приметио да се Кнегиња било са ким, осим са њим, сусреће. У њиховом сусрету она му, уздржано, климне главом а Змај јој се, уздржано, поклони. И мимоиђу се. Упркос својој жељи, песник се не осећа близак Кнегињи, иако се доба у којима су живели додирују. Када се Змај, 1833, родио, Кнегиња Љубица је била готово млада жена и ауторитативна српска кнегиња. Кад му је било десет година, она је умрла: тада више није била ни ауторитативна, ни српска, само кнегиња у изгнанству. О њеној се смрти говорило као о смрти старе жене, мада су неки бечки и новосадски листови писали да је умрла прерано, напречац и од јада.

У последње од тих тврђења можда би се могло и посумњати јер је Кнегињин јад почео одавно и она је, с њим, углавном била научила да живи. Истина, пред крај био се јако нагомилао. Почео је чим је схватила да младић који је тако обично изгледао,

њен муж Милош Обреновић, има необичну унутарњу снагу. Та се снага чинила опасна а највише се откривала у његовом погледу. Кад је Љубица пошла за њега, Милош је био слуга код свога брата а његов је поглед умео да буде не само љубазан него, понекад, чак и смеран. Онда је, готово неосетно, тај слуга постао незнатан па знатан војвода и, најзад, Господар Србије. Љубица је постепено учила да види како смерност сасвим нестаје из његовог погледа а љубазност постаје двосмислена: не ретко, претходила је некој опакој Милошевој замисли или је ту замисао следила. Та прикривана опакост давала је Милошевим очима чудноват, жут сјај од којег се Љубица стресала иако није могла да му се одупре. (Сасвим жуте и нарочито лепе биле су, на пример, Милошeve очи уперене на одсечену Карађорђеву главу, стављену на сто пред њим, 1817. године.) У почетку више везан за Љубицу но она за њега, Милош је убрзо показао да уме да се, исто тако лако, везује за друге жене као што најбоље, ипак, уме да друге жене везује за себе. Кад га је, чим је повео Други устанак и почео, без милости, да уклања своје непријатеље, била обузела велика моћ, узимао је све што му је пружало задовољство: тада се већ јасно видело да Љубицу готово као и да не примећује. Није морало да буде баш тако, могла је да га задржи и за себе. Али у томе је и била сва зачкољица: вије га хтела и за себе, него само за себе. Међу њима је почела она врло стара игра која је за Љубицу била и нова и више но игра: можда баш зато, ту је игру играла са много погрешака. Чим је Милош почео да измиче, настојала је да га врати, а што је више настојала он је брже измицао. Колико је бивао даље од ње то га је она присније доживљавала а све јаче осећање, нека густа, разлуђена ватра, потпуно ју је освајало. Али, уместо да од тог осећања постане мекша, постајала је тврђа; уколико је она постајала тврђа, утолико ју је Милош мирније запостављао. Понекад јој се чинило да неће издржати: у његовом одсуству као да је, под својом кожом, осећала готово све што се збива са њим; у његовом присуству је целим бићем знала све што се збило. Као подземни огањ патња је тутњала у њој али тај пакао као да нико није примећивао: господарица која све види, мајка која све слути, Љубица Обреновић је давала утисак жене која не зна за страх, јер не зна за слабост. Сви су је сматрали јаком а само је она памтила слабост коју носи у себи.

Јесте, било је тренутака када је ту слабост упознавала као снагу, као једини ослонац. Тада би са насладом, у присећању, изазивала онај час када ју је први пут осетила. Пролазиле су њене прве недеље са Милошем а она је још била сва збркана у себи, и ускомешана. Онда се, потпуно изненада, у њој јавила радост. Била је обична ноћ и ништа није унапред упозоравало да је таква радост могућа. Летња тама се провлачила кроз мало окно и клизила по невидљивим зидовима њиховог собичка, Милош је спавао поред ње а прастаре празнине лебделе су у шуми. Онда, ко зна откуда, можда из Милошевог даха, можда из њеног покрета одједном је наишла та радост као разиграно светлосно ткање и све друго више није постојало. Тама је постала једноставна, и звезде, и оне празнине и Љубица је, прочишћена у тој унутарњој расветљености, разумела да воли. Почело је да свиће а она је, боса пошла преко тла: земља је била сва хладна и сва добра. Покретна као прамен ваздуха, Љубица се примицала светлостима истока које су је, изгледало је, чекале.

Када се вратила, Милош је стајао на прагу њиховог кућерка. Полако му се приближавала уверена да ће се, ако га само додирне, све то светлосно ткање из ње пренети и на њега. Просто ће се преточити. Није могло да буде другачије. Додирнула му је шаку врховима прстију, светлосни трептај је пошао из ње па застао: као да је

наилазио на танушно, смрачено непристајање. Истина, Милош ју је грлио али је она осећала да он није поред ње, да то није његов додир: Милош је додиривао ту жену која се била шћућурила уз њега али ништа није примао од ње. Светлосни трептај је узмицао али не натраг, ка њој, него негде поред, у провалију. Милош је гледао Љубицу, а она је осећала да је не види: или јој се то само причињавало? Јер, изненада је подигла главу и ухватила његов поглед. (Или је тај поглед ухватио њу.) Два ока су зурила у Љубицу, жута и помало разрогачена. Та два ока нису била нимало смерна и нимало љубазна: то су била два зла, вучја ока. Слутња оштрих ивица, немилосрдна, изровала је преосталу радост: тај човек кога воли био је њен непријатељ. Као да је погодио шта је помислила, Милош се насмешио нежно, врло нежно и отишао. Остала је без покрета а пуна слабости: у јасном јулском јутру она је, у себи и око себе, угледала сенке страве.

Кад се вратио, Љубица је седела на прагу њиховог кућерка. Очекивала је његово лице, које лице? Више није сумњала да их Милош има многа. Да ли ће угледати неко које познаје или неко које не познаје? Још се није ни сасвим приближио а она је одахнула: долазио је онај Милош кога је и познавала и препознавала. Ипак, слеђеност у њој никако се није кривила: шта јој се то, и зашто, причињава? И да ли се причињава? Ако се не причињава, ако је онај поглед заиста постојао, откуда онда те различите а равноправне стварности од којих заборавља да дише? Али, кад се Милош сасвим приближио страве као да су сасвим нестале иако су њихове сенке, дубоко у њој, ипак опстајале.

Добро што су опстајале да је опомену на оне другачије стварности јер се, убрзо, Љубица уверила да јој се онај поглед није причинио. У месецима који су следили јављао се све чешће као што је и непознатих Милошевих лица бивало све више. На лица се навикавала зато што су била непријатна; на поглед, није. Милоша, који је то опазио, можда је забављао баш тај њен грч, као што га је забављала и надмоћ коју је стицао над Љубицом: увек је могао, лако, да изазове у њој радост или патњу. Некад је то чинио из потребе, некад из обести а Љубица је учила да живи разапета између крајности, зависна од Милошевог зла.

Није научила: побуна је, од почетка, тињала у њој, али је, у почетку, она била немоћна да је прихвати; уз то, још се надала. Милош се показивао не само као безобзиран него и као лукав; уколико јој је више одузимао од себе, утолико јој је више давао од свега осталог: од угледа, од богатства, од обавеза. Све је понела а од патње покушала да се одбрани стрпљењем: није увек било делотворно, али јој је изгледало као једини одговор на Милошева нестрпљења; било је од ових дарова које је одлучила да свакодневно приноси животу, јер живот ју је очигледно искушавао а искушења су, из дана у дан, постајала већа. Једно од највећих је наилазило чим би Љубица чула како, у разговору са другом женом, из Милоша избија онај изазован смех. Тада је у себи осећала мах неког гнева пред којим је све друго ишчезавало. Бојала се тог гнева и одмах покушавала да га спута: уверавала је себе да мора постојати дубља правда која ипак неће дозволити да једнима буде дато само страдање а другима само задовољство. Али, сумњала је да би та дубља правда одобрила гнев или побуну. Тој правди је, да би се умиловила, исто ваљало приносити дарове. Љубица је тако и чинила: приносила је најбоље делове себе. Више није имала тело које тражи, само оно које слуша; није знала за умор, само за дужности. Ако је од других захтевала много, сама је увек давала

више; ако је према другима бивала строга, према себи је била најстрожа. Све јој то није падало тешко, али је игру која је трајала између Милоша и ње једва подносила: непрекидно се градила као да не примећује његова издајства а он није крио како примећује да она постаје све мање жена. У последње време, осећала је да није више целовита ни у договарању са оном правдом, све недостижнијом: у њој је било бар две Љубице од којих је свака имала свој глас. Једна се јављала са даном, одмах спремна да се одриче од себе и да се, све дубљом добротом, супротставља Милошевој злости; друга се јављала понекад, ноћу, нимало склона одрицању; однекуд свесна своје женствености, није признавала доброту, само мржњу. Нека трећа Љубица, вична господарству, надгледала је обе и зазирала од обе: она прва јој је била одвише покорна и, у тој покорности, притворна; она друга јој је била сасвим непокорна и, у тој непокорности, опасна. Да су хтеле да се договарају између себе, било би боље: али оне нису хтеле ни да чују једна за другу. Међу њима је била опака пукотина.

Пукотине је нестало оног дана када је убила Петрију. Тај дан је био изванредан, пун меких осветљења под којима је, у пролећу, на свакој власти видна безазленост од буђења. У дому Обреновића, у Црнућу, припремао се излет на Рудник. Као да очекује нешто изузетно, Љубица је од јутра била на опрезу. Онда се дан искосио и почео да струји према некој тачки коју није видела мада ју је предосећала. Прво су јој јавили да лепа Петрија, однедавно узета њој у испомоћ, моли да јој се дозволи да, болесна, изостане са излета. Љубица је одобрила тај изостанак а очекивање је постало напетије. Пред погледима других, господарица је била ведро; пред погледом окренутим у себе, Љубица је налазила празнину: у њој није било ни осећања, ни мисли. Само, на ивицама празнине, конци ишчекивања.

Пошли су на излет, дан је бивао све лепши. Љубица је јахала уз своју гошћу и неким је новим слухом, унутрашњим, хватала како се, под коњским копитима, неозлеђен, истеже тренутак што настаје а никад се неће поновити. Имао је, тај тренутак, чак и свој дугуљаст, истањени, провидни облик кроз који је понирао сваки шум. Онда је почела та прича, врло стара и врло нова. Око подне, прво су се узнемириле пчеле, затим птице па се над Рудником, са дна ведрога неба, појавио црн облачак који је с лудом брзином растао у облак а тај облак у облачину. Љубица га је гледала, мирна: тако, дакле, отпочиње оно што се не може избећи. Наредила је да се, што брже, припремају за повратак јер ће, за који час, непогода. Изгледало је да заиста и хоће: дан је поцрнео, небо тутњало, дрвета хучала. Коњи су јурили. Али пред конаком, у Црнућу, све је било још осунчано и тихо. Љубица је прва сјахала и, без речи, утрчала. Журила је, кроз пуне одаје, празнина у њој била је све обухватнија а знала је шта ће угледати. Ушла је у своју собу и заиста угледала Милоша и ту жену. Изишла је, у кући је завладао мук. Милош се повукао у своје одаје а лепа је Петрија постала невидљива. Увече, док је та жена узета у испомоћ као и обично размештала Господареву постељу, наишла је Љубица, прошла поред ње, узела са зида, над постељом, напуњену Милошеву кубуру и убила Петрију, на месту.

За све време била је спремна на сваку неочекиваност. У општој гужви, сакрила се и ишчезла испред Милошевих очију. У њој није било кајања, напротив. После много месеци, као да је опет била не само задовољна него и целовита: оне је пукотине нестало, ни супротстављених гласова у њој више није било, само је осећала као да је малко остарила. Имала је, тада тридесет и једну годину.

Песник Змај не успева да примети, можда због сумрака који се згушњава, али Кнегиња, чим пође низ дунавску падину, заиста убрзава корак. Хита оном делу своје улице, између Јевремове и Јованове, у којем је очекује мало, заобљено присећање. Како стигне у тај део, наоко безличан, али у који, пре подне, падају простране светлости а, пред вече, прозирна сумрачја, она загледа у прогрушалу таму што се спушта у просторе над Дунавом и у одблеске озарења што још допиру од ушћа и од Саве. Пред тим играма окрњене таме и окрњене светлости, Кнегиња лако пристаје на сећања и одмах види себе како, између Јеврема и Јована, Господарева браће, чије је улице и сада опкољавају као да је штите, улази у дугу, манастирску трпезарију. Лето је, траје 1819. година, месеци су прошли како је утекла из свога дома. У јарко августовско подне окупља се, у манастиру Каленићу, силан свет. Слави се празник, Велика Госпојина. Док испред манастира, под дахом лета које измиче, започиње славље, горе се, у одајама манастирског конака, завршава драма: у манастирску трпезарију ушла је, дакле, Љубица и упутила се полако, корак по корак, према Господар-Милошу, тамо, у дну собе. Поред Милоша су седели високи свештеници, игуман и архимандрит, ај трпезарија је била препуна. Љубица је корачала преко ћилима од црвених и црних шара, црвеног и црног знамења. Није гледала ни у кога, али је осећала, после много недеља, Милошево присуство а прамење дима, што је разносило мирис његовог дувана, пробијало се кроз ћутање. Свуда је био кабаст тајац, Јевремова шака се грчила око њене мишице, Јованова пламтела а ипак јој је Јеврем био ближи. Чекала се њена реч, реч молбе за опроштај. Имала је да моли Милоша, то се захтевало од ње, а знала је да Милош није тај који јој може опростити оно што је учинила. Зато што она, Љубица, није њему опростила Петрију; и зато што од њега, правог кривца, није ни могла да прихвати опроштај; највише зато што је тај већ свемоћни Господар, пред којим се, ево, клањају и високи свештеници, и његова браћа, и сав народ, пред којим ће се, за који трен, поклонити и она, ипак немоћан, и он, под тим муклим небесима којима се она без утехе, моли. А моли се однедавно, одонда када је, у магновењу, појмила да не може остати некажњено то што је узела један живот када је већ, у себи, носила други. Та ју је мисао поразила: а шта ако дете које ће се родити буде морало да испашта њену кривицу? Шта да учини само да се то не догоди? Зато је пристала да се скруши пред Милошем, а праву скрушеност осећала је само пред оном страшном правдом. Није вредело: простори у које се, можда, склонила та правда, нису јој се приближили. Слутила је да се то тако збива и стога што је, уз зебњу која ју је изнуравала, и упркос тој зебњи, у њој још тињало задовољство од извршене освете. Није се кајала што је убила Петрију; кајала се што је заборавила на дете у себи. Стигла је пред Милоша, скинула две мале пушке које је носила за појасом а које су, како је записао, према сећањима очевидаца, Милан Ђ. Милићевић, „биле окренуте на покорност, на молбу а не на бој“, поклонила се, дубоко, пред оним који је сад био само Господар, не и Милош, и изговорила речи које је давно припремила:

— Господару, ево две пуне пушке! Или праштај, или убијај; овако се више не може!...

Али Милан Ђ. Милићевић није забележио, нити је могао да забележи, оно што ни очевици нису видели: како је Љубица, док су се њеном гласу и њеној молби придружили гласови и молбе свих присутних, у Милошевом оку које је гледало, око себе, тај полукруг људи што моле, све самих достојанственика, ухватила жут, зао поглед. Вучји. Док се примицала да пољуби ту ру– ку, која јој је праштала, мрзела је

Милоша: нагнута над ту руку, удахнула је дах његове коже и, очајна, знала да га више не мрзи довољно.

Доцније, у годинама што су промицале, није га уопште мрзела. Готово уопште. Понекад је уверавала себе како Милош и није ни за шта крив; за све је био крив тај пламен у њој који се није дао уништити. Трудила се да постигне оно што је било најтеже: да удаљи мисао на Милоша кад већ осећање према њему није могла да ишчупа. Понекад јој се чинило да у томе успева, најчешће је знала да не успева никако. Није јој сметало што је једино у очима странаца Господарева жена, док је у очима свих других само Кнегиња; све чешће, била је Господару и сарадник. Кад год је требало обавити дипломатску мисију недовољно погодну за Кнеза али сасвим погодну за Кнегињу, Милош је слао Љубицу а Љубица се показивала дорасла свакој улози. Знала је да изненади и самог Великог Милоша: чинило му се да се неука сељанчица преко ноћи претворила у искусну владарку. Почео је и да зазире од те још лепе жене са неким ледом на лицу. По његовом мишљењу, Љубица је одвећ добро умела са свима: са својом децом али и са страним достојанственицима; са пуком сиротињом али и са обесним војводама. Нарочито је умела, опасница, са онима који би се нашли у немилости и никада их није занемаривала. У почетку задовољан што се повлачи из његовог живота чак и кад он то не захтева, Милош је све мање био задовољан тим Љубичиним повлачењем: више није био сигуран да ли гнев што се повремено јавља у народу због његовог пустахилука и самовоље не подстиче и та повученост коју Кнегиња изабира, јер се Кнегиња све више видела као жртва истог пустахилука и исте самовоље. Поверљиви гласови су јављали Господару да Господарици долазе готово сви које је он повредио. Милош је знао да ће их она смиривати, јер му је одана, али није знао докле ће у тој оданости истрајати, јер је стално рањавана. Покушао је да је не рањава претерано, али је тешко ишло. Љубица је уистину све и смиривала, али није могла да не примети како разлика између Господаревог и њеног поступања иде њој у прилог. За сваку обавезу имала је времена, у свакој несрећи била је сапатник. Углед јој је бивао све већи, а са угледом и њен утицај код Кнеза: био је научио да је чује. Кад је била удаљена од Милоша, није га мање осећала у себи, али му је лакше праштала. Најтеже је праштала себи, али као да је, током година, кроз привидну смиреност коју је прихватила као одбрану долазила и до праве смирености која јој се откривала као смисао. Надала се да је то простор који је, најзад, освојила својим одрицањем и да искушења, бар оних најтежих, више неће бити.

Али, било их је.

Искушење је ушло право у њен Конак, са Томом Вучићем Перишићем. У Београду је почињао октобар 1837, сав од просењене топлоте. Са прозора своје собе са којих је, кад год је била у Београду, посматрала време како се мешкољи над равницама и над рекама, Љубица је угледала велики спокој над ушћем, под светлим просторима. У њој је био мир и са тим миром је примила Вучића. Али чим је проговорио, тај човек који јој је некада био пријатељ и из кога се још, на све стране, расипала снага, мир се измрвио и отишао до ђавола. Вучић је говорио речи које су погађале у срж: говорио је о Милошу, о самовољи која га је сасвим узела под своје, о осионости која га је једнако гонила да изазива туђу освету а да слуша само тај глас пуне моћи у себи. Тако се, сматрао је Вучић, даље нити може нити сме јер ће Кнез, брзо, довести у питање све што је створио а Кнегињини синови наћи ће се у прилици да отплаћују опаке дугове

свога оца. Можда и животима, ако народ побесни. А незадовољства, Кнегиња то зна а и Вучић је обавештен, има много. Последњи је час да се Кнез обузда и његови су пријатељи дужни да то учине док његови непријатељи не скупе довољно храбрости. Милош мора да схвати да ће га уставност која се сад захтева вероватно ограничити у власти али да ће му, баш зато, помоћи и да је сачува. У Шапцу, Господар Јеврем мисли исто што и Вучић и сам ће Кнегињи говорити о томе. Он је дошао да је моли за помоћ: свакако ваља подржати нове законе што се припремају; ти закони ће спасти Кнеза од њега самог а младе кнежеве од невоље које им прете. Ако Кнегиња подржи нови устав, битка као да је већ упола добијена.

Окренута светлостима што су долазиле од сремских равница и трајале над тромим водама, Љубица је слушала. У ономе што је Вучић говорио била је истина, али и у ономе што није говорио била је истина; те две истине доста су се разликовале. Вучић је говорио о Милошу а ћутао о себи. дуго га је познавала и добро упознала: некада би му веровала све што каже; сад му није веровала ни половину. Била је готово сигурна да га врло мало брине судбина њене деце а много више сопствена игра са влашћу. У исти мах, његова борба је могла бити и борба за Милоша и династију Обреновића. Опасност коју је Вучић сагледао постојала је и увећавала се са сваким даном. Ту опасност је Милош изазивао. Више није знала да ли су Милошеви интереси исто што и интереси других Обреновића, као што није знала у којој јој је мери непријатељ тај човек који јој је некада био пријатељ. Није била сигурна ни коме је она, осим својој деци, пријатељ. Негде сасвим далеко била су остала она времена кад су сви они, око Милоша, били повезани чистијим поверењем. И то је Милош уништио: покварио их је, све. Гледали су се, Вучић и Љубица, под отвореним светлостима поднева и покушавали једно другом да открију скривену мисао, у потпуности. Откривали су, али не у потпуности. Најзад је Љубица рекла да мора да размисли: најрадије би да помогне и својим синовима и њиховом оцу. Вучић се сложио а она му је прочитала на лицу како схвата да је дошао у добар час.

Кад је отишао, спокој је још био над ушћем, али она то више није примећивала. Учинило јој се да се све светлости потапају у некој невероватној магли. Пред њом као да је искрсавао црн пролаз који се није могао мимоићи. Буљила је у себе и можда је сад њено око било жуто. Нешто је морала да учини а све што буде учинила, слутила је, неће бити добро. Знала је да Кнез неће прихватити устав који би могао бити од помоћи њеној деци. Ако остане уз Милоша, значило би да је против своје деце; ако остане уз своју децу, свакако ће бити против свог Милоша. У себи је осетила извесност: све испаштање до сада било је ништа, оно најтеже тек има да дође. Угледала је, у тај мах, у небесима светлосни бездан и сазнала да милости нема, ни опроштаја, да ће је стићи све и до краја.

И почело је да стиже, не полако него брзо. Неку недељу после разговора са Вучићем, тек што је, са Господар Јевремом, стала уз Уставобранитеље, показало се: разболео се њен први син, дете над којим је стрепела и пре његовог рођења, наследник. Тражила му је лека код видара у Србији и од лекара у Аустрији; добављала је мелеме из Бугарске и лековите траве из Анадолије. Није вредело: знала је да лека нема. Остваривао се њен највећи страх: њено је дете имало да испашта њену кривицу а лепа Петрија, после двадесет година, долази по свој дуг. Кад је битка за устав била добијена, Љубица је већ била много изгубила. Достојанствен у свом поразу, Кнез је

одлазио из Србије, а Кнегиња га није пратила. Он је био лишен власти а изгледало је да она стиче све већу власт. Није јој било до тога. Одлазио је у изгнанство са млађим сином, који је био здрав; остајала је у Србији са старијим сином, који је био болестан. Припреман да замени оца на кнежевском престолу, тај лепи двадесетогодишњи младић није ни знао да је власт над Србијом пренета у његове руке. Није потписао ниједно писмо и ниједан указ: умирао је. Нешто од те власти уистину је било у Кнегињиним рукама а она ју је осећала као проклетство. Јун 1839. био је кобан за породицу Обреновић: првог дана у том месецу Срби су испратили, у изгнанство, старог Кнеза; двадесет и шест дана касније оплакивали су смрт младог Кнеза. Страни посматрачи описивали су плач Кнегиње Љубице у тренутку када је Велики Милош, пошто се спустио низ савску падину кроз забезекнуту гомилу која му више није била привржена, крочио са српског тла у лађу која је имала да га превезе на туђе тле, у изгнанство. То је, сви су се саглашавали, био неки црн вапај, свестан своје узалудности, који се, са звуком црквених звона, у киши што је ромињала, ни о шта одбијао под муклим небесима. Двадесет и шест дана касније Кнегиња није плакала. Наредила је да се, на Конаку, затворе и застру сви прозори, а у соби, у којој јој је умро на рукама, остала је сама са сином. Кад је изишла да објави ову смрт, свет је угледао изгорелу жену која говори смирено и без суза. Један од страних извештача који је, у лето 1839, виђао Кнегињу како хода, под јаром, савском падином, поред Ичкове куће, забележио је да је „са црном шамијом, расплетеном косом и у црној везеној халини личила више на какву калуђерицу него на владајућу кнегињу“.

Али, ту још није био крај. Љубица је била владајућа кнегиња али је владао, у ствари, Вучић. Његово старање о породици Обреновић показивало се као темељито: добро је припремио изгнанство за старог Кнеза, свакако је врло жалио смрт младог Кнеза а већ је смишљао побуну против најмлађег Кнеза. А најмлађи Кнез, Михаило, још дечак, није му био дорастао. Изиграна Кнегиња стала је на страну свог мужа у изгнанству. (Учинила би то и иначе, јер је био поражен.) Почела је да припрема његов повратак. Била је у договорима са страним владарима, послушавала је расположења у народу. Ако је Вучић припремао буну против Михаила, она је припремала буну против Вучића. Али пријатељ из прошлости био је јачи и бржи: у августу 1842. године, у Жабарима, присталице Вучића Перишића, наоружане чак и топовима, разбиле су војску младог кнеза Михаила Обреновића III. Кнез се, у слабој одбрани, повукао до Београда а онда пребегло у Земун. Црна Кнегиња, како су сад звали Љубицу, сама је самцата, у последњим окршајима, храбрила присталице Обреновића које су бежале на све стране.

Још се у 1813, години великог пораза, препричавао одговор који је млада Љубица Обреновић дала своме мужу, војводи Милошу. У опасности што се, после пропасти Првог устанка, надвила над Србију, Милош је предложио Љубици да је, са децом и мајком, склони негде на страну а он ће остати, сам, да хајдукује. — Жива нећу из свог завичаја — одговорила је Љубица — а мртву ме могу и пси изести. То је било у јесен 1813. године. У јесен 1842. Љубица је напуштала свој завичај, још жива. Из Новог Сада, млади Михаило је стрепео за мајку, која је, последња од Обреновића, остала у Србији, и тражио њено присуство. Није могла да му каже оно што је јасно осећала: да смрт већ расте у њој, халапљиви плод чистог пораза. Из лађе у којој је и она полазила, преко воде, у изгнанство, Љубица је гледала, међу новим кућама на Савској падини,

свој Конак. Опет је промицао један београдски октобар, пун просењене топлоте. Љубица је знала да је то последњи октобар који промиче и над њом.

Умрла је девет месеци после окршаја у Жабарима, у мају 1843. године. Двдесетогодишњи Михаило, други Обреновић у изгнанству, приредио је, како су му налагала осећања али и како је то захтевао његов отац из Беча, величанствену сахрану својој мајци. И Вучић је у Београду, 16. маја, на дан када су у Новом Саду сахрањивали Љубицу, приредио величанствену забаву, у Топчидеру, за младе војнике. Исто тако је био забранио да се о смрти те жене објави и најмања вест у новинама како се јавност не би узнемиравала, непотребно. Кад је то чуо, стари Кнез је, у Бечу, побеснео. Крајем прошлог и почетком овог века историчари су, проучавајући бечки архив открили и ову занимљиву појединост: да преписка која је вођена између кнеза Милоша у Бечу и Кнегиње Љубице у Новом Саду открива нову, велику нежност у њиховим односима. Ову нежност је нарочито Кнез био склон да исказује а Кнегиња је, док је могла, скривала од њега да умире.

Сумрак се слеже међу високе зграде новог насеља на старом Дорћолу, зграде што заклањају, први пут после многих векова, поглед на воде Дунава. Кнегиња се, узбрдицом, враћа у свој Конак а песник се, низбрдицом, спушта ка Дунаву. Опет се мимоилазе: Кнегиња би, изгледа, да пита нешто песника а и песник би, Змај Јова, да пита нешто Кнегињу. Али тама око њих, све гушћа, одузима им вољу. Уосталом, и песник и Кнегиња знају да, у времену, питања углавном остају без одговора а да, ван времена, не постоје.

УЛИЦА ДОСИТЕЈЕВА

О

старио је, а још је волео да путује. У сваком новом пределу умео је да

пронађе ону смешу склада и несклада која је била колико променљива толико и непредвидљива. А њега, Доситеја, као да је привлачило да склад види и тамо где је изгледало да несклад узимаха маха. У олујним небесима и бесном мору, на пример, онда код Коринта у пролеће 1768, кад се лађа којом је путовао, двадесет дана и ноћи, без престанка, љуљала и никако није могла да исплови за Крф. Сви су веровали да долази смак света а Доситеј је изненада, ноћу, у том хуку неба и мора распознао сагласје исконских сила. Или, такође у оном безмерју над Книнским пољем које га је плашило својом пустоши све док није назрео да је у истој пустоши неки облик спокојства што настаје из сједињених пустолина небеса и тла. Пределе око Смирне, у Турској или код Хормова, у Албанији, или око Смедерева, у Србији, а сви су друкчији, обележавали су трагови исте осветљености. Та је осветљеност можда долазила и од радости свемира а приказивала се само онима који су за собом већ оставили већа искушавања патњом. У северним крајевима, где је дан нејасније одељен од ноћи, танушна међа између оног што јесте и оног што није часком би се макнула а онда би се небивање причињавало готово подједнако разумљиво колико и бивање. Уистину, живот је био занимљив. Сад се, Доситеј је то осећао, издвајао из њега, као измаглица. Нека равнодушност, слична блаженству, све више га је обузимала. Примицао се, ваљда, велики сан.

Ако добро памти, онда је тако некако осећао и тако некако мислио последњих дана марта 1811. године док је, из постеље приближене прозору, гледао у предео који му је био преостао: у запуштено турско гробље, све у блату, под облацима кабастих од пролећних расветљења. Вероватно да би се и из тог призора могао искамчити смисао неког склада, али је Доситеј већ био одвише уморан. Гробље се простирало нешто изнад овог парка који се данас зове Студентски а у којем је, ево, и његова крупна бронзана прилика, споменик Доситеју. Заузимало је то гробље простор садашњег Студентског трга, а он га је посматрао, из постеље, и помало се чудио брзини којом му се смандрљао живот. Већ је имао седамдесет и две године и лежао је, баш беспомоћан, у једној од собица Правитељствујућег совјета. Та дугуљаста приземна зграда такође се налазила у близини, у самом дну Студентског трга, у залеђу Шеих-Мустафиног турбета, и имала је пет прозора окренутих гробљу. Између турбета и зграде Совјета, у дворишту, били су силни ситни зградурци. Ова доцније неугледна кућа у којој су, за време Првог устанка, боравили многи угледници, у којој је умро Доситеј, постала је, у току деценија које су следиле, текија, и срушена је крајем прошлог столећа. На месту где се налазила, данас Студентски трг 18, уређен је мали простор са поплочаним

стазама. На почетку једне од тих стаза стоји табла а изнад табле је стрелица која упућује на неколико врло старих, дворишних кућерака. Истина, стрелица не упућује пажњу пролазника на те кућице које су, могуће је, имале неки значај у прошлости, него на то да је ту, сада, уред судије за прекршаје Општине Стари град.

Свако поподне, док промиче кроз Студентски парк, од споменика Јосифу Панчићу ка свом споменику, Доситеј потврђује, у себи, исти утисак: да се све време које је провео у Београду, оне три и по године, последње у његовом животу, непрекидно кретао између тачака које, ако се повежу, оцртавају неправилан петоугао. (Уколико се као тачке узму куће у којима је становао.) Овај утисак није неочекиван. Био је, чини му се, још у пуној снази, мада се већ ближио шездесетој када је, у току једног од својих дужих борављења у Бечу, открио нешто што га је забавило. Пролазило је обично вече неке касне јесени а и све је друго, на изглед, било обично: киша је ударала о прозоре, на његовом столу претрпаном књигама и хартијама горела је велика лампа. Безбедан у топлоти свог сиромашког обитаваљашта и некако спокојан под светлошћу лампе, он је, нагнут над географском картом, следио линије својих многих путовања. Играо се. Онда му се, у тој игри, у трену разјаснило да свако од тих путовања, представљено линијама, у ствари чини троугао или, чешће, петоугао. Осетио се некако удаљен од себе самог и способан да сопствени живот посматра као изукрштани след геометријских облика чије су се стране, повремено, сасвим подударале. Појмио је да у томе следу има више смисла него што је то икада могао да слутити: свако од темена тих многобројних углова било је знак којим се обележавало једно ново његово искуство о разлозима постојања. Нешто од тог смисла он налази и сада, сто седамдесет година после смрти, док прати линије свог последњег путовања, оног по Београду, петоугаоног.

У ту своју свакодневну шетњу обично полази са заравни у Горњем граду, на Калемегдану, где је, у близини Римског бунара, некада био чувени Пашин двор. Кад је Доситеј, у првој половини августа 1807. године из Земуна, лађом, стигао у Београд ослобођен од Турака, повели су га, од пристаништа на Дунаву, уз које се било слегло готово све српско становништво да га дочека, право у Пашин двор. То је, знао је, била највећа од почасти коју су Србљи могли да смисле за њега, славног старца. А он је, тај старац, збуњен од сопственог узбуђења, доста клецаво корачао преко калемегданских ледина, све опакијих од августовског сунца. Док се приближавао великом здању двора, које је некада често гледао из Земуна и видео га као знамење турске силе, можда и непобедиве, био је изненађен. Из близине, то здање од дрвета није више изгледало тако неприкосновено, све некако похабано и нечисто, а пукотине на њему слутиле су се и тамо где се нису виделе. У малој соби у коју су га сместили, са ниским прозорима, Доситеј је одмах нашао оно што му је било неопходно. Из те се собице отварао поглед на Дунав, ушће и на Земун, какав није могао ни замислити. У издуженим светлостима летњег заласка, озарено пространство неба, река и равница расклапало се као сливено комађе вечности. Потресен чудом у тим светлостима, Доситеј је разабрао да је дошао до оне границе разумевања са које одлазак из живота изгледа без значаја. Нем од захвалности осетио је, први пут, и у исти час, како га обузима и нека несавладава телесна слабост. Доцније је хтео да верује како је та слабост била само предзнак оне грознице која ће га, кроз неколико дана, оборити. Грозница је била опасна. Видари, који су одмах позвани, препознали су болест црвеног ветра. Уплашени, захтевали су да се тај стари човек што пре пренесе на неко место здравије од тих одаја Пашиног двора

у којима су се, под дрвеним таваницама, гомилале истрошене прошлости и гласови претворени у трулеж. Доситеју се, разборитом и у грозници, никако није напуштала мала просторија из које је, и кад је лежао, могао да посматра време како пролази док не пролази. Тада, разуме се, он није могао да зна да ће, у деценијама што тек стижу, иста соба привлачити и друге становнике Пашиног двора. Остало је забележено да су се турски главари, чим су поново завладали Београдом и населили тврђаву, радо смештали баш у тој собици, иако је у двору било преко тридесет одаја. Путописац Ото Дубислав пл. Пирх, који је 1829. године био у Београду и посетио везира, оставио је о томе необично сведочанство. Пирх је, наиме, био врло зачуђен кад су га, у Пашином двору, тада већ потпуно запуштеном и затрпаном свим врстама нечистоће, увели у малу одају у којој је боравио везир. Та је одаја, чиста, била сва обложена белим муслином и застрвена скупоченим ћилимом и из ње се, опазио је Пирх, кроз низ ниских прозор чића пружао чудесан видик на дунав. Светлости које су долазиле од реке промицале су дуж зидова прекривених прозрачном тканином и чинило се да везир пребива у колибици од светлости, изван сваке стварности. Више од двадесет година пре Пирхове посете двору, и Доситеј је желео да га оставе у тој одаји али га, у томе, нису могли послушати. Пренели су га у кућу капетана Петра Новаковића Чардаклије, његовог пријатеља и, тамо, излечили. У Пашином двору једва да је био провео петнаестак дана.

Друга тачка у његовом путовању кроз Београд, Чардаклијина је кућа значила и друкчије искуство. Смештена у простору данашњих улица Кнез-. Михаилове и Узун-Миркове, по прилици ту где је почетна станица тролејбуса, била је постављена на чистину великих светлости које, преко Калемегдана, долазе од река. У њој је, те јесени 1807. године, владало спокојство од неког уређеног живљења. У жељи да се што пре опорави, Доситеј се враћао малим задовољствима. Поново је прочитавао књиге које је волео: Хомера, Платона, Марка Аурелија, али и Бекона и Адисона. добио је, и овде у Београду, као и свуда где је бивао, ученика коме је могао да се сав посвети: Алексу, Вождовог сина. Док је, са дечаком, проводио сате у учењу и разговору, препуштао се расветљењима ране јесени од којих је оздрављао и посматрао виноград, свуд око куће. То је био приказ у којем је највише уживао: чокоте са лозом што дозрева под добрим сунцем одувек је доживљавао као мала бића обдарена ведрином. Причинило му се, тих дана, да живот опет узима обресе благости коју је упознао само оних година које је провео у Смирни. Наговештавала је, та благост, да ће му се живљење можда још мало продужити иако се умор, који је наслутио у Пашином двору, у њему усталио као сенка. Постао је свестан те сенке кад су га први пут, негде крајем септембра, извезли на излет у Кошутњак, до Хајдучке чесме, и кад је угледао воду што истиче испод зеленила свег од таме и светлости, и небо, тако удаљено а ипак присутно. Осетио је да је стигао на једно од места великог блаженства на којима настаје дослух између мира и умора. Иако се тешко откривају, виђао је таква места, једном или двапут, на својим путовањима, али је онда морао даље а сада више није морао никуд. Тим је сазнањем сасвим био обузет. Ни они који су се, тада, налазили око њега, нису могли да не примете ово расположење. Један од савременика је, после, причао како је Доситеј код Хајдучке чесме само ћутао и гледао, па рекао: „Ту мене копајте; мени је доста“.1 Доживљај је морао бити од оних који се, са временом, само продубљују јер га је Доситеј, два месеца касније, у новембру исте године, овако сажео у свом писму карловачком живописцу Стефану Гавриловићу: ...“ и ако никада за преселеније са овога света нисам много марио, сада заиста не марим. Само ћу молити браћу и

пријатеље да ме код ајдучке закопају чесме“. Изгледало је да се сенка ипак притајила јер је, истога новембра, некако баш подмлађен, Доситеј сам припремио, за свог домаћина и његове званице, јело које је особито ценио: питу од винове лозе и рибе, наливену маслиновим уљем. Пред том питом, коју је први пут окусио код браће у манастиру у Хормову, могле су се, тврдио је Доситеј, сакрити и талијанске паштете и инглиске пудинге. Али, овај боравак у спокојству није могао дуго трајати. Доситеј је то наслућивао само није разазнавао са које ће стране наићи промена. Наишла је са стране непознатог. У почетку фебруара следеће, 1808. године, капетан Чардаклија је изненада умро. Још једном упозорен, овом смрти, на смешну крхкост трајања, Доситеј је испратио свог пријатеља, опростио се с њим над гробом, али у његовом, одједном празном дому, више није био рад да остане. Зато је, без размишљања, прихватио позив руског изасланика Родофиникина да се пресели к њему.

То је она трећа тачка која му, помало, прави збрку. Кад год излази из Студентског парка, Доситеј је у недоумици: ако хоће да следи, у својој шетњи, линије замишљеног петоугла којим се може представити његов боравак у Београду, онда би требало да пође десно, Улицом Браће Југовића, све до своје, Доситејеве улице и до места где је, у тој улици, била његова кућа. Али, ако би настојао да прати хронолошки низ догађаја, онда би ваљало да се запути низ падину, Улицом Капетана Мише, све до Улице Господара Јеврема. На непарној страни Јевремове, између Капетан-Мишине и Змај–Јовине, можда ту где је кућа песника Милана Ракића, налазила се зграда у којој је једно време становао, у првом устанку, Родофиникин. Споља непривлачна али изнутра пространа и, говорило се, пријатна, ова зграда на спрат била је, до његове погибије, конак Кчук-Алије, једног од четворице београдских дахија. У Другој половини 1807. године, у тај се конак уселио совјетник Младен Миловановић који је, касније, у потрази за већом удобношћу, узео за себе конак другог дахије, Мехмед-аге Фочића. За руског изасланика дахијин конак се посебно уређивао и Родофиникин се, изгледа, у њему добро осећао, увек окружен гостима који су обично били и личности од утицаја. Првих дана Доситеј је био дирнут пажњом која му се овде указивала али се, већ после кратког времена, почео узнемиравати питањима о томе није ли га његов љубазни домаћин позвао у свој дом не само стога да га увери у своју наклоност него и стога што је он био уверен да ће Доситеј са собом повести и свог васпитаника, Вождовог сина? У једном није могло бити сумње: кад год је бивао у Београду, Црни Ђорђе је свакога дана долазио да обиђе свог дечака а то је значило да сваког дана залази и у кућу руског изасланика са којим би се, разумљиво, тада сретао. Ове Карађорђево посете биле су, како су мислили неки од историчара, прилика да Родофиникин и учврсти своје везе са Вождом и, можда, повећа свој утицај на њега. Сем тога, није пропуштао да наговести доситеју како би, у Петрограду, са задовољством било примљено ако би млади Вождов син а његов ученик, своје даље школовање наставио у Русији. Очекивао је да ће Доситеј о томе говорити и Карађорђу, увек спремном, то се знало, да прихвати његове савете. У почетку расположен да наклоност велике словенске земље према његовој малој земљи прима одушевљено, Доситеј је, са временом постао нешто умеренији у одушевљењу а у кући руског изасланика се показивао и сасвим опрезан. Година која је протицала, 1808, била је за устанике година предаха од војевања и, на изглед, година када је мир са Турцима изгледао остварив. У Родофиникиновом раскошном дому, јеромонах Доситеј, тај омањи, пуначак старац са безазленим лицем али искусан са људима, брзо је увидео да овај предах неће дуго трајати јер немири одасвуд прете. Значајни гости долазили су у

некадашњи дахијски конак, и одлазили, крупне тајне су се мотале на све стране а доушници, представљени као пријатељи, овде су скупљали обавештења која ће слати својим владама. Било је очигледно да се у овој кући, једној од најбољих у ондашњем Београду, како је запазио руски путописац Бантиш-Каменски, кувају разне каше, а Доситеј, иако мажен као никада до тада, баш није имао воље да окуси и од тог препитанија. Да је руски изасланик чуо савет који је смерни јеромонах дао, тада, Вожду, он би се био запрепастио као што се, над речима које је изговарао, запрепастио и сам Доситеј. „Не смуштеније“, саветовао је он тада Карађорђу, „већма дерзновеније је сада потребно.“ Несклон томе да овакве савете чују зидови који су, по свој прилици, у овој кући имали уши, Доситеј је једва дочекао да радови на згради коју је купио чим је дошао у Београд буду завршени и онда се, четврти пут, преселио. Али пред одлазак, упркос свој својој предузимљивости, осетио је како онај умор у њему поново јача. Није знао да ли га је то сопствена опрезност тако уморила, или људи које је сретао али је, у себи непрекидно слутио ону сенку. Почињао је месец јул 1808. године.

Његова кућа била је, дакле, четврта тачка. Подигнута на углу данашњих улица Доситејеве и Браће Југовића, оном углу преко пута Народног позоришта, на којем је сад Сарајевска кредитна банка, била је изложена и источним и западним светлостима. Сва од дрвета и са доксом кућа је, изгледа, чувала нешто од исконске тишине. Ако је из дома руског изасланика изашао са неком тмином у себи, Доситеј је, чим је ушао у свој дом, опазио како се у њему поново издваја, као расветљење, измаглица ведрине. Вртешка са непредвидљивим окретајима, живот му је, ево, опет припремио изненађење: Доситеј је осетио да ће у овој кући још једном, моћи да одахне, јер је умор, за час, био узмакао. Тај час ће трајати две године и биће, сав, испуњен његовим радом. Прво је Доситеј почео, као у игри, да се стара о старој турској кући са новим, застакљеним прозорима, која је сад била његова и у којој је намеравао да отвори штампарију. Уредио је да се у двориштима, било их је два, насаде липе, ујутру и увече сам је неговао ружичњак а његов се мали виноград простирао све до шанца. Надгледао је леје са поврћем у којима је, како је писао пријатељима, било и разне зелени за кујну, као што је надгледао и подрум у који су, из Карловаца и Земуна, из Фенека и Врдника стизала, као поклон, мала бурад са вином. Бављење сопственим домом нимало га није ометало у бављењу другим пословима. У току тог лета порадио је да се заврши све што је било неопходно за отварање Велике школе а своје је пријатеље у Бечу и у Трсту био задужио да се забаве набављањем штампарије. Бринуо се о живопису којим је ваљало да се украси унутрашњост ондашње мале Саборне цркве, тамо на савској падини, једине у вароши, а започео је и своја настојања око оснивања Богословије. У сваком случају, имао је сијасет крупних послова а ти послови као да су јачали његове снаге. Тако се догодило да је 1. септембра 1808. године, кад је, пред само подне, пошао да говором на свечаности отвори Велику школу, стари Доситеј корачао врло бодно, нарочито док је пролазио поред куће руског изасланика, у самој близини Школе. Дан је био сав од пространих, силовитих светлости, примицала се јара поднева и доносила мирис река, и дахове убледелих прошлости, а свет се окупљао. И сада, када у својој шетњи пролази Улицом Господара Јеврема и упућује се Великој школи која се данас зове Доситејев и Вуков музеј, Доситеј је склон да размишља о томе како у историјском памћењу обично нема много правде. Да је има, онда не би, кроз деценије, Велику школу везивали уз његово, него уз име Ивана Југовића који је ту Школу не само основао и водио него у њој, првих година, како тврде неки историчари, био све и всја. У томе му је раду Доситеј само помагао а ипак је, ето, остало да се Школа помиње

највише по њему. Кад стигне до ове зграде која, обновљена, стоји на раскрсници Вишњићеве и Јевремове, на раскрсници свих светлости што се ковитлају над дунавском падином, Доситеј се поново уверава како је свако трајање, па и ово што је много дуже од века и по, у ствари, краткотрајно. Као да се јуче збивало, он памти себе како, на отварању Школе, говори узбуђеним старачким гласом, пред мноштвом збијених глава, о значају који ће Школа имати у просвећивању Србаља. При том гледа, ко зна зашто, у лице Ивана Југовића и види да је и тај учени, уздржани и доста нестрпљиви пречански господин тада, у подне 1. септембра 1808. године, сав потресен и испуњен великим надањем.

Али, ничија надања, па ни Ивана Југовића, нису се испунила. Године што су следиле нису донеле мир који се очекивао, него немир који се могао претпоставити. Турци су надирали, страни утицаји се преплитали а међу српским главарима расле су жестоке мржње. Често уз Карађорђа, али најчешће сам са собом, Доситеј је све више изгледао као неко чија смерност, са старашћу, постаје дубља. Сенка оног умора још се није приближавала, али је Доситеј, баш због тога, осећао да је време које протиче последње које му је дато за деловање па је журио. Послови око оснивања штампарије били су се нешто одужили и његова кућа му је изгледала, све чешће, непријатно празна. У настојању да обави оно што је, одавно, осећао као своју прву дужност, удесио је да Богословија, коју је хтео да оснује, буде смештена у његовом дому, у самој близини Бајрам-џамије. Изгледало је да је све подредио овом циљу и кад је, опет у септембру, али 1810. године, Богословија уистину и почела да ради у Доситејевој кући, одахнуо је: од њега, било је доста. Ујутру, кад би излазио у башту да поздрави свитање, Доситеј је осећао захвалност према животу који му је омогућио да дочека и то, последње, испуњење. Умор је сад могао и да га узме под своје.

Није дуго чекао.

Када му је, у октобру 1810, Карађорђе поверио да у Букурешту обави, у његово име, важне преговоре, Доситеј је то прихватио: желео је да буде користан док год може. Карађорђе се уздао у његову мудрост и искуство а Доситеј, више, у свој безазлени изглед. Пошао је на пут у Влашку: пред њим су били зима и дуго путовање, можда по вејавицама, можда по цичи, али није марио. Преселеније са овога света ионако се ближило. У коначиштима на путу за Букурешт почео је нови спис посвећен новим искуствима, неку врсту духовног завештања. Тај се спис, кажу, звао Јастук гроба мога. Они који су те зиме путовали са Доситејом тврдили су, касније, да су морале постојати две верзије овог списка. Прва, која је настала док је Доситеј путовао у Влашку; друга, која је настала кад се враћао у Србију. О разликама између ових верзија нико ништа није умео да каже, јер нико спис није ни читао. Говорило се само о разликама у Доситејевом расположењу. Кад је пошао у Букурешт, тврдило се, старац је био сав ведар; кад се враћао, био је сав смрачен. Изгледа да је у Букурешту, међу српским главарима које је тамо нашао, Доситеј затекао чудо и покор и да се сасвим пренеразио. У својим размирицама, паметни Србљи као да су били сасвим изгубили памет, и то у часу који је био, можда, најпогубнији. Испало је још и ово: са странцима се Доситеј готово лако о свему договарао; са Србима се тешко договарао о било чему. Уз то, нашао се и међу онима који су имали да се баве око смрти војводе Милана Обреновића, угледника који је напречац, и чудно, умро у Букурешту у децембру 1810. године. Свуда је, у људима, сусретао тако отровне таме да се и сам, ускоро, осетио

сасвим изнурен. Што је дуже боравио у Букурешту, то је Доситеј бивао суморнији, иако није изгледало да има оправдања за такво расположење. Задатак који му је био поверио Карађорђе испунио је преко очекивања. Али док га је обављао и тражио помоћ од странаца, Доситеј се уверавао да нико са стране више неће моћи да помогне Србима, који су се изједали међу собом. Враћао се из Влашке и осећао како му се зима увлачи у кости, а нека телесна слабост, слична оној коју је приметио, као предзнак, онда у Пашином двору, све га је чешће хватала. Карађорђе који га је, у јануару 1811, сачекао са почастима, био је изненађен кад га је угледао: Доситеј је био много остарео. Обузет немиром, Вожд је пожurio да славног старца постави за првог попечитеља народног просвештенија или, како би се данас рекло, за министра просвете, а Доситеј је, иако све слабији, и прихватио нову дужност и журио да заврши свој спис. Пао је у постељу у марту 1811. године. Мислило се да је прозебао на путу кроз Влашку а Доситеј је, радо, пристајао да се тако мисли. Није се вратио у свој дом у којем је радила Богословија, зашто да им смета? Уселио се у две собице Правитељствујушчег совјета и, тако, стигао до пете тачке свог путовања кроз Београд. Из постеље, посматрао је предео који му је био преостао: запуштено турско гробље, све у блату, под облацима ка бастим од пролећних расветљења. Умро је 28. марта 1811. године, тихо. У целој Србији је жалост због ове смрти била велика и, ваљда у тој жалости, нико није обратио пажњу на последњи старчев спис, *Јастук гроба мога*, који је остао међу Доситејевим хартијама. Претпоставља се да се тај спис коначно изгубио у години великог пораза, 1813, када је зграда Правитељствујушчег совјета напуштена у хитњи. Од тога списка могуће да је остало неколико реченица, сачувано у писму једнога савременика, али ни то није сасвим сигурно. Већ сувише дуго у својој смрти ни Доситеј, који се, на крају своје свакодневне шетње, опет упућује, у пролазу поред Шеих-Мустафиног турбета, Студентском парку, никако да се сети о чему је он то, последњи пут у животу, писао.

УЛИЦА КАПЕТАН-МИШИНА

Средином Студентског трга, између дрвећа које га заклања од јутарњег

сунца, Капетан Миша промиче преко травњака и не гледа зграду која је, зидана у венецијанском стилу, и данас надмоћна међу зградама око трга. Избегава да погледа у своје чувено Здање које је, како је на њему и записано, он подигао и даровао своме отечеству. Пре отприлике сто двадесет година, док је зидано, сасвим се друкчије осећао: стално је, узбуђен, обилазио градњу. Није се чудио свом узбуђењу које је могло бити чудно јер је Анастасијевић, тада већ у годинама, био сматран за човека кога није лако узбудити и који је, можда зато, од живота добио више него други. То је била истина, али непотпуна: он јесте добио много, али не зато што није био склон узбуђењима него зато што је његово лице показивало само нешто од тих узбуђења. Док је посматрао како та зграда расте, и те како је био узбуђен, мада то никако није смело да се види. Осећао је да се баш том градњом опредељује једна његова велика радост и стрепео од помисли да ту радост може нешто, изненада, разорити. Кад је Здање било завршено, радост уистину као да је ишчезла: није је разарало нешто непознато, са стране, разарало ју је нешто познато, у њему. Имао је утисак да је варао самог себе јер је све време одбијао да схвати да ће то Здање остати сведочанство о његовој моћи. Кад су скеле скинуте, моћ је постала очигледна. У поређењу са том палатом, домови других српских угледника у близини Велике пијаце, чак и Гарашанинова кућа, чинили су се неугледним а сама Велика пијаца, која је била ту где су сад овај трг и овај травњак пун маслачка, деловала је сиротињски.

То је било оно што није желео. Ако је од ичег, у животу, зазирао, онда је зазирао од надмоћи као облика чисте лажи. Добро памти тренутак када је из Пореча, Дунавом, први пут долазио у Београд. То је могло бити неколико година после Другог устанка, јер више није био дечак а још није био човек. Приближавао се двадесетој а живот га је одавно нагнао да се одлучи: оставио је школу и бавио се пословима. Прво је учинио са жаљењем а друго је прихватио са задовољством. У сваком послу откривао би нешто што га је занимало и док га је обављао, изгледало му је да је то најпривлачнији посао на свету. Учио се разним вештинама и ниједна му није падала тешко. Са истом је вољом вукао лађе уз Ђердап или секао шуму на Мирочу као што је кувао сапун у дућану Динуловића или се старао о винима у подрумима Глигоријевића. Где год је дошао, шта год је радио, посао би напредовао. Говорило се да је срећне руке и сви су се отимали о њега. Али он је постајао све мање задовољан собом не због тога што је много радио а мало стицао него што је слутио да му се живот још не отвара на прави начин. Узаман што се о његовој вредноћи и способности причају бајке кад он ни једно ни друго не користи како ваља. Он може више, само како? Неки му је кључић за

стварност, скривен дубоко у њему, још недостајао. Понекад је чепркао по себи, али узалуд: То је била вештина којој се тек имао да учи.

Брод се примицао обали и младић је схватио да још никад, над Дунавом, није видео такво небо: уравњено безмерје које се примиче одасвуд а засуто је прахом меких светлости испод којих је дан провидан а без дна. Светлости су биле отворене и Анастасијевић је одједном осетио да га можда баш овде чека искуство којем се нада. Испуњен немиром као унутарњом дрхтавом кошуљицом, гледао је, под великим небом, тај град. На падини према Дунаву, између развалина и минарета, у зеленилу тако живом као да признаје само трајност дана који баш пролази, назирале су се ретке турске куће над којима је, зеленилу упркос, харала светлосна пустош. Али у низини, ближе пристаништу и обали, било је друкчије. Ту су се, између џамија и синагоге, начичкале мале и велике куће, углавном турске, и нека живост и скривено кретање слутили су се под измаглицом многих прошлости која се ковитлала око коњушница и ханова, око амама и капиџика. А над том четврти коју су називали и Дорт-јол, под светлим небом, дизала се, између јабланова, громадна развалина. Искошена према просторствима над Дунавом, видела се као очерупани комад мрака. Сасвим немиран, Анастасијевић је почео да се распитује шта је то што се тако види. Ово што се тако види, одговорили су му, то су остаци Пиринч-хана или, како су га дорђолски житељи називали, Пиринчане. Тако је, док још није ни крочио у Београд, млади Анастасијевић чуо причу о Пиринчани.

И некада прва на оку путницима који су лађама пристизали у дунавско пристаниште, сва раскошна од добро погођених сразмера, Пиринчана је одувек изазивала дивљење. Деценијама је надвисивала грађевине испод раскршћа четири пута и испод Дуге улице (сада је то Душанова улица а била је и Видинска и Дунавска) где је, у турско доба, и био прави Дорђол. Надмашивала је зграде ханова и три највеће међу џамијама: Али-пашину, Реис-ефендијину и Јахја-пашину. Неприкосновена у својој надмоћи Пиринчана је постала легенда. Причало се да је, кад је грађена у XVII веку, у њен темељ жив узидан осуђеник који је био мученик за своју, хришћанску веру и, ваљда, неки светац. То је, по веровању житеља, било оно због чега је Пиринчана остајала непромењена док су деценије промицале а зла витлала. Веровало се да је, у првој половини XVIII века, кад су Аустријанци завладали Београдом, Пиринчана постала станиште аустријског принца. Отуда се после име Пиринч-хан тумачило као Принчев хан. У часу кад млади Анастасијевић, још не Капетан Миша, од својих сапутника слуша причу о Пиринчани, нико ни не слуги оно што ће, о Пиринчани, у другој половини XX века, открити историчари. А они су открили да се ово велелепно здање, као да живи неку своју особену судбину, прилагођавало времену. Тако се сада сматра да, у доба аустријске владавине над Београдом, Пиринчана није била двораци него војна апотека а да је, кад су Турци повратили Београд, постала, данашњим језиком речено, нека врста ексклузивне робне куће. Доле, у приземљу, у готово тридесет одаја, продавале су се намирнице које су дунавски трговци доносили са свих страна света; горе, на спрату, у двадесетак одаја биле су изложене најфиније тканине углавном са Истока. Имућни путници могли су у Пиринч-хану и да коначе, нарочито откако га је кизлар ага Хаџи-Башир, за кога се говорило да је један од најбогатијих људи на цариградском Двору, купио и обновио. Али шта год да се догађало око ње и у њој, Пиринчана је изгледала као здање којем мало времена не може ништа а много времена не може много: људи су пролазили кроз своје животе и излазили из њих а

Пиринчана је остајала као белег моћи над временом. Тај белег који се све више оцртавао у њеној лепоти имао је и своје дејство са наличја: неки посетиоци, обдарени да то осете, у овом су хану доживљавали стрепњу од нестајања од које би, касније, оболевали. Тако је трајало све док пред рат, Кочину крајину, то је већ готово крај XVIII века, надмоћ Пиринчане није постала сувише очигледна, јер је све друго пропадало у злоћудном времену. Али кад је почела Кочина крајина, и то се, нагло, изменило: Пиринчану као да више ништа није штитило, чак ни жртва у њеном темељу; као да је свако ђуле упућено на Дорћол морало да погоди баш њене зидине и као да је свако војничко махнутање морало да се одиграва баш у њеним одајама. Тако је велелепни Пиринч-хан часком био разрушен и убрзо се више нико није сећао чудесне лепоте његових сразмера. Истина, кад је рат прошао говорило се да Пиринчану треба поправити, али су за то били потребни силни новци а новаца није било. Доба богатог кизлараге било је одмакло, времена су се мењала наочиглед, долазили су устанци и београдски житељи занимали су се другим мукама. Онда су и устанци прошли а Пиринчана је дотрајавала, у развалинама.

(Али и то је дотрајавање дуго трајало: млади и сиромашни Анастасијевић постепено се претварао у старијег и богатог Капетан-Мишу а затим у остарелог и пребогатог Мајор-Мишу који ће, готово век после Кочине крајине, 1885, у дубокој старости умрети у свом стану у Букурешту, а Пиринчана је још једнако опстајала у улици која се више није звала Дуга него Дунавска, па Видинска, па Душанова. Најзад су, пошто је још једно столеће почело да измиче изнад развалина Пиринчане, у јесен 1930, како је писала „Политика“, „остаци старог турског хана на Дорћолу, рутло овог краја, разрушени и уклоњени“.)

Иако доцније никако није могао да разуме зашто га је баш тад, кад је први пут долазио у Београд, та прича о Пиринч—хану тако ухватила (први део приче, јер целу никад није чуо), Капетан Миша памти да му се, док је пролазио дорћолским сокачићима, учинило да та прича ослобађа сазнање које је одавно било у њему, али спутано: да је сваки вид моћи луцкаста лажа које се ваља клонити као што од надмоћи вала зазирати, нарочито сопствене. Изгледа да му је то узгредно сазнање било значајно јер се Анастасијевић, чим га је усвојио, осетио некако целовит. Безбрижнији него икад пошао је, са малом уштеђевином, на чувену београдску марвену пијацу, код Баталцамије. Ту, где је сад Народна скупштина, купио је, врло повољно, нешто стоке којом ће почети да тргује. Онај од кога је ту стоку купио, неки иначе трезвен Ужичанин, причао је после да је том младићу, највише због оне доброте на његовом лиду, учинио цену какву никоме никад није и не би, више.

Тако је почело. Убрзо је Анастасијевић схватио да је трговина посао који је највише његов. Не само зато што му је стално доносила добит него зато што је слутио да у овом послу има неизвесност која га искушава на прави начин. И кад је умео да је предвиди, ова би се неизвесност јављала у непредвидљивим облицима. Привлачила га је а предосећао је и да му је наклоњена јер се не скрива одвише. Кад је први пут сусрео ово искушавање, готово чикање, опет је, у рано јутро и у рану јесен, био у Београду, и опет на дунавском пристаништу. Велике источне светлости надилазиле су велику реку која је, сва стишана пред најездом озарења, изгледала безазлена. Анастасијевић је удисао дах реске свежине, мирисе муља, рибе и измаглице што се одмицала пред сунцем и развлачила између барки и дубоких дрвених чамаца, чунова и једрењака.

Гледао је у лице омањег човека неког Румуна, смежурано као сува крушка а искривљено од непријатне љубазности. Већ данима тај му Румун нуди на продају два товара, две лађе, јеленских рогова. Румун нуди, Анастасијевић размишља а сви га, кришом, одговарају. Ћорав је посао, ти јеленски рогови, ко ће то да купи? Али док размишља Анастасијевић, већ марвени трговац од угледа и од иметка, осећа како га из тих непрегледних равница са оне стране Дунава, из неразговорног пространства призива искушење као танано, мамљиво безобличје. Призива га неизвесност већа но икад, и изазива га. Сад је, слуги, пред њим прва права одлука: ако откупи ту робу са којом не зна шта ће, може много да изгуби или много да добије. То или је суштина загонетке коју треба да реши, сам праг неизвесности. Отезао је да одговори Румуну баш зато што је знао да неће и не може да се одупре овом изазову који га приближава некој истини о њему самом: хоће ли умети да прочита околности што су се сплеле око њега? Морао је да зна одговор на то питање. Кад је рекао Румуну да је одлучен на куповину, крушка се сасвим искривила: ако га је у почетку охрабрен његовим лицем, Румун сматрао добрим, сад га је сматрао и помало лудим, а свакојако је био пресрећан. Већ сутрадан се Анастасијевић уверио како овом куповином није погрешно: почео је да наилази на поруке које му је живот остављао. А ево како је то било: на један договор са земунским трговцима он је, у Земун, случајно стигао нешто раније; онда је, опет случајно, свратио у малу гостионицу близу пристаништа и узео да прочитава новине у којима је, случајно, запазио занимљив мали чланак. У том се чланчићу писало о моди што узима маха међу богатијим трговачким и чиновничким светом у угарским и аустријским градовима дуж Дунава. Међу тим светом постало је, тврдио је чланкописац, питање доброг укуса да се куће, како оне у граду тако и оне на сеоским имањима, украшавају роговима јелена. Анастасијевић се у себи расветлио и полако заклопио новине: дакле, игра се отвара а искушење брзо почело да се уобличије. Наравно, добро је учинио. Погледао је кроз прозор: Дунав, остарела река, тихнуо је под светлостима јесењег поднева што су долазиле од Београда и Карабурме, и свет је био спокојан. Онда, одједном, као да је осетио мирис рибе из рибарница код београдског пристаништа и, чудно, мемљив дах Пиринчане. То није било могуће, нигде ни дашка источног ветра, причинило му се, али зашто? Анастасијевић је почео да послушкује себе: шта ли му је, малочас, значило оно наравно? Је ли то био знак одобравања тој храбрости која га је навела на одлуку о куповини или и знак уверења да ће му одлуке увек бити оне праве? Друго је значење могло бити и опасно, зар не, јер ништа није наравно. Насмешен над сопственом неопрезношћу, Анастасијевић се опоменуо: ако сад успе, мора према себи постати обазривији, јер су веће, изгледа, оне опасности у њему но оне ван њега.

У записима о животу Мише Анастасијевића остало је забележено да је он своју прву велику добит остварио продајом јеленских рогова. Та добит није ни била велика него огромна: од ње је Анастасијевић подигао прву кућу и купио прву лађу. Над главни улаз у ту кућу (после их је имао многе), дао је да се узида пар јеленских рогова а у својој кајити, на лађи, држао је, уоквирен као слику, мали чланак исечен из новина које су, у то доба, излазиле у Земуну.

Неку годину касније, чекала га је слична клацкалица. Спуштао је низ Дунав (како се то тада говорило) лађе натоварене храном. Имао их је десетак, али нису све биле његове: две су биле Господар-Милоша Обреновића, Кнеза српскога. Пловио је према Видину, време је било ведро а Дунав питом под већ зимским, нестварним

сунцем. На палуби, Анастасијевић је осетио како се ближе хладноће и, у исти мах, разазнао у себи ново ишчекивање: опет је, значи, ишао у сусрет некој неизвесности, и опет већој но икада. Био је спреман, сав начуљен. И заиста, кад су стигли у Видин, затекли су глад која је већ харала а говорило се да је и у градовима ниже Видина свуд исто. Кад је угледао видинске житеље како се, избезумљени, тискају по приста ништу, по опакој хладноћи, Анастасијевић је застрепео: у тој изненадној а наказној стварности као да се и за њега крила нека замка. Учинило му се да је препознаје: са тим бродовљем пуним хране није ли, у тој глади, било одвише лако остварити иметак и није ли, пред том бедом, било одвише лако осетити се надмоћним? Није хтео да прихвати ту надмоћ која му се нудила. Спреман да овог пута сасвим занемари добит, бар сопствену, наредио је да се храна са његове највеће лађе раздели сиротињи, за здравље кнеза Милоша; остало се могло продавати, у Видину и другде, али по багателној цени. Глас о овоме пронео се с невероватном брзином и људи су похрлили; само, држали су се друкчије но што је Анастасијевић предвиђао. Већ данима суочен са глађу, имућнији свет се, већином, нашао у прилици да схвати да новац сад губи и од вредности и од смисла: глад је све поставила наглавце и безнађе се хватало по људским душама као мемла. Отуда су, у Видину, Анастасијевића дочекали не само као добротвора него и као спасиоца: кад није хтео да му плате, даривали су га, немилице, новцем. Тако се догодило да је Анастасијевић, убрзо, остао са празним лађама али не и без товара: нови товар биле су вреће са новцем. Забринут због оваквог расплета, није сумњао да их се што пре треба ослободити, само како? Снег је почео да пада а карпатски ветрови да дувају, зима се испречила. Анастасијевић је знао да не сме да пристане на препреке: оставио је лађе у зимовнику а вреће са новцем натоварио на саонице и кренуо кроз беле равнице, у Влашку. Сви су га одговарали од тог лудог наума, али је он слушао у себи изазове неизвесности: морао је да хита, негде га је у тој белини, предосећао је, чекала нека порука. Заиста, у малом коначишту близу Букурешта, једне вечери кад је свет изгледао померен од хуке међаве, случајно је чуо да ту, у близини, има мајдан соли чији је власник, румунски барон, у великој потреби за новцем. Порука га је, дакле, сачекала. Одмах сутрадан Анастасијевић се упутио у мајдан. Мало се изненадио кад је видео да и овај Румун, барон, има лице као смежурана сува крушка а онда га је то разведрило. Од барона, у први мах неповерљивог, у други мах презадовољног а у трећи очараног добротом на лицу тог чудака у турским хаљинама, откупио је, више него повољно, три милиона ока соли. Необична трампа брзо је била обављена: Анастасијевић је оставио барону вреће са новцем а узео од њега вреће са сољу и по лудом се невремену упутио натраг, у Србију. Показало се да је та со вредела више од злата: тргујући сољу, Капетан је Миша постао, како се тврдило, један од најбогатијих људи на Балкану. Кад је, касније, куповао имања у Влашкој, откупио је, кажу, и мајдан соли од онога барона.

Око тих имања у Влашкој откриле су се несагласности које ће Анастасијевић имати да плати. Између њега и Господар-Јеврема Обреновића постојале су дуго али су и дуго прикриване. Још у првом сусрету Анастасијевић је осетио да у Господар-Јеврему буди нешто налик на неповерење. Навикнут да осваја зрачењем које су други, изгледа, доживљавали као зрачење доброте, био је и изненађен и подстакнут тим отпором. Врста препреке коју није познавао, тај му је отпор био занимљив и настојао је да га савлада. Само у том савлађивању није много успео. Колико му је било лако да сарађује са кнезом Милошем, који је брзо проценио Анастасијевићеве способности, толико му је било тешко да се било у чему усагласи са Господар-Јевремом, који је те

способности потцењивао. Јеврем Обреновић, једноставно, није имао поверења, у Мишу Анастасијевића. Био је једини који није имао поверења, али му то није сметало. Оно што су други препознавали као белег доброте на Анастасијевићевом лицу, Господар Јеврем је видео као белег препредености; оно што се у понашању тога трговца од све већег угледа схватало као израз поштења, Господар Јеврем је био склон да схвати као израз лукавости. Кад год је био у прилици, супростављао се сваком Анастасијевићевом науму, утолико више уколико је наум био бољи. Најчешће се Анастасијевић градио да не примећује Господареву мрзовољу; онда кад то није било могуће, остајао је равнодушан. Кад је мрзовоља почела јако да личи на мржњу, настојао је да се ређе сусреће са Господарем. Није вредело. Можда је то долазило и отуда што су послови које је Анастасијевић имао са кнезом Милошем увек били успешни, можда и стога што му је Кнез, не само због тих успеха, бивао све наклоњенији. Све већа Милошева наклоност будила је, заузврат, све већу Јевремову ненаклоност. Тако је трајао тај мукли сукоб а људи блиски Господар-Јеврему понекад су имали утисак како се он нада да ће се Анастасијевић, још млад а луд од смелости, ипак изгубити на неком од многих својих путовања. Међутим, није. Са сваког путовања тај се опасник враћао са добитком више и са замислима које је Кнез оберучке прихватао. Кад је дошао на замисао о куповини добара у Влашкој, Господар Јеврем се разбеснео мада му се замисао, у ствари, допадала. Прилика за куповину била је повољна а Господар Јеврем је знао да ће Кнез и Анастасијевић већ истерати своје, један жестином а други благошћу, и да ће купити та добра. Могао је, дакле, безбедно да се љути и да, тако, љути и Кнеза а узнемирава Анастасијевића.

Тада, Анастасијевић и јесте био узнемирен. Опет је гледао како црно осећање, туђа мржња, као бесомучна крљушт хрли према њему. Тешко је то подносио. Раније се увек повлачио, измицао, одскакао и тај невидљив, љигав, отрован гмаз не би га се дотицао. Сад се устремио на њега, сав од злог пламена, али он није хтео ни да се макне. Сачекивао га је. У одговор, као да је и у њему стала да се миче нека опасна сенка, све обухватнија, и Анастасијевић је, згранут, појмио да је оно што би сад желео да учини потпуно ван памети. Желео је, и рука му је пошла па се зауставила, да тргне кубуру и пуца Гошодар-Јеврему право у чело.

Праисконски мракови вршљали су, дакле, и у њему, како су хтели. Анастасијевић је буљио у ту неизвесност која га је вребала из његових сопствених дубина. Искушавала га је а он је слутио да с њом неће моћи брзо да изађе на крај. И уплашио се, он, за кога се веровало да не зна за страх.

Од тог времена почињу добротинства Мише Анастасијевића. Улагао је новац, давао зајмове, опраштао дугове, помагао све што је вредело помоћи. Постало је очигледно да давање сматра својом обавезом а стрпљење најбољим начином у опхођењу са људима. Али, ма колико да се трудио, није могао сасвим да заклопи зло око којим је пратио судбину Јеврема Обреновића. Кад је Господар Јеврем изабрао да се стави на страну Уставобранитеља а против кнеза Милоша, свог брата, Анастасијевић се готово забринуо пред толиком погрешком. Пожурио је да се Кнезу нађе од помоћи и уверавао га је да и времена невоља могу бити корисна. Тада је био један од ретких пријатеља кнеза Милоша који су Кнезу одлазили и један од ретких непријатеља Господара Јеврема који Господару нису одлазили. Када је Кнез изгнан, Анастасијевић је пошао на још дужа путовања. Било где да се налазио, следио је одјеке

које су изазивали нови погрешни потези Господара Јеврема. То није успевао да забрани себи иако се већ јасно видело да Господар Јеврем, одвише жељан моћи, ради на своју штету. Кад је, три године после Кнеза, и Господар отишао у изгнанство, Анастасијевић је знао да је дошао час да испусти из вида тог мрзовољника над чијом су се главом сакупиле несреће. Године су пролазиле, Анастасијевић је постао први међу првима а Господар Јеврем Обреновић је највише самовао на својим добрима у Влашкој. Тамо је и умро, прерано, сатрвен многим болестима од којих је, изгледа, нека унутарња грижа била најопакија. Анастасијевића је ова смрт ражалостила али и умирила: у себи више нигде није могао да примети оне меке, опасне мракове.

Међутим, уочи Светоандрејске скупштине којој ће бити председник, то је већ 1858. година, пред Анастасијевића је искрсло ново искушење. Није изгледало одвише тешко али је он наслућивао да би могло бити најтеже не само зато што више није био млад и што уопште није био безбрижан. Први пут у животу није био сигуран како ваља да поступи. Реч је, опет, била о куповини. Неки Румун, тек допутовао из Влашке, нудио је Анастасијевићу, као посредник, да купи Конак покојног Господара Јеврема Обреновића. На изванредном месту, на Великој пијаци, Конак се продавао повољно, још очуван, мада Господара одавно није било у њему. Анастасијевић је гледао у лице тог Румуна које нимало није подсећало на смежурану суву крушку, и у небеса над Београдом и Дунавом, некако тамна. Двоумио се: пространства око њега била су непрозирна а неизвесност, коју је слутио, није му се показивала. Ништа га није изазивало, ништа чикало, ништа храбрило; нигде није наилазио ви на какве поруке. Истина, сви су га саветовали да купи Конак, али то није био савет који је очекивао: готово да је био сигуран да не треба да га послуша. Ипак је одлучио да купи Конак, највише под утиском оног што му је Румун поверио: то је, можда, могло да личи на неку поруку. Посредник је, наиме, тврдио да је опште уверење како би ова куповина била по вољи и самом Господар-Јеврему. Довољно неповерљив да не буде потпуно у то уверен а, одједном, недовољно храбар да остане неуверен, Анастасијевић је купио Конак. Али, како га је купио тако је одмах, понесен новом замисли, дао и да се разруши: однекуд је силно желео да на место старе куће Господар-Јеврема Обреновића дође ново здање Ка петан-Мише Анастасијевића.

И дошло је. Кад су, 1863, скинуте скеле са палате на Великој пијаци, Анастасијевић је буљио у своје Здање. По лепоти његових сразмера одједном је препознао да је, у темељ тога Здања, свакако зато да би што дуже опстајало у времену, као жртву, уградио оног себе до којег му је највише било стало, себе који је, кроз цео свој век, одбијао да призна како у моћи има понекад, може да буде, и нешто доброте. Сад је морао да призна јер је ово Здање, наочиглед свима, удруживало моћ и доброту и то је била подвала коју је себи, ево смислио. Сам себи? Анастасијевић, у ствари, више никако није могао да разлучи ко је ту кога надиграо: Господар Јеврем њега или он Господара Јеврема? Осетио је нешто што, до тада, није познавао: стрепњу од нестајања која га је свег обузела.

Понекад Капетан Миша дође на Студентски трг. Никако не гледа у своје Здање које, обновљено 1964, већ више од столећа служи на ползу народа, него шмугне у парк да посматра децу у игри. После се, кроз наткривен пролаз поред Природно-математичког факултета спушта до угла своје и Симине улице. Са тог је места, деценијама, посматрао Дунав како нестаје у пространствима неба. Сада су високе

грађевине на новом Дорћолу готово сасвим заклонила видик тако да је од Дунава ту остало, и у данима великих расветљења, нешто као пруга. Небо, над равницама, још је недохватно. Капетан Миша застаје на том углу а онда полази, некако опрезно, наниже, према раскрсници на којој се укрштају његова и Господар-Јевремова улица: улице се укрштају али се путеви Капетан-Мише Анастасијевића и Господар-Јеврема Обреновића и у смрти разилазе: ни на том углу ова двојица никако да се сусретну.

СТАРА ЧАРШИЈА

М

еђу старијим становницима Дорћола и данас постоји уверење да у

подне, коловозом улице која се сада зове Улица Седмог јула а која се некада звала и Улица краља Петра, и Дубровачка, и Стара Чаршија, избија црна светлост под којом прах прошлости постаје приметнији. Сматра се да се та светлост најбоље може уочити ако се, у доба дана кад сунце достиже зенит, стане на један од углова раскрснице Улица Седмог јула и Душанове, па се погледа навише, уз падину, према Зереку који се оданде види и према КнезМихаиловој која се не види. Тада се, кажу, у самом средишту ове раскрснице, назире круг у којем је светлост, као прамење црног сунца, најгушћа. Оно што, по свој прилици, није лако разрешити, то је недоумица о томе да ли је у кругу извориште или ушће ове светлости. Пажљивом се посматрачу понекад учини да магла црне светлости избија баш из круга и клизи, насупрот свим законима физике, уз падину; понекад је, опет, исти посматрач готово сигуран да се црни блесак, као покретљива скрама, сурвава низ падину и утиче право у круг. Онима који добро познају историју овога краја није представљало напор да утврде да се круг подудара са средиштем ове раскрснице која се некада звала Дорт-јол, што, на турском, значи четири пута или четири сокака и по којој је, доцније, цео крај на падини према Дунаву добио име. За то је средиште и за ту раскрсницу на којој се данас секу Душанова и Улица Седмог јула, везано доста веродостојно усмено предање. Поред осталих, то је предање прихватио и Филип Христић, у другој половини XIX века чувен и као министар и као дипломата, а најчувенији по томе што нимало није био склон усвајању непоузданих тврђења. Према Христићу, Дорт-јол није био само раскршће четири главна пута него и простор на којем су се, у турско доба, нарочито крајем XVIII и почетком XIX века, извршавале смртне казне, на необичан начин. У том је начину било много од оне суровости која, изгледа, опстаје у сваком времену, а плод је моћне маште зла. На Дорт-јолу, на пример, позорје смрти почињало је у само подне а збивања су се смењивала по реду који се могао предвидети. Прво су осуђеног доводили до раскршћа на којем је, под источним светлостима, увек витлао ветар и наносио задах нестајања. Овај задах је долазио и из малих, нечистих, у слузав кал и смрад заглибљених радњица, са месом и рибом, које су се низале једним од четири сокака, оним што је водио ка Дунаву (то је сада Дубровачка улица која наставља, до обале, Улицу Седмог јула), али и из неке празнине што је претила свима, са отворених небеса. Затим би осуђеник закорачио у само средиште раскршћа, на место смрти обележено каменом и стао, од мах истурене главе а она би, та глава, већ следећег трена, као неки од смисла отргнут предмет, летела кроз ваздух па се котрљала по тлу. Пошто људи, као што се зна, одвајкада радо присуствују представама ове врсте, и на Дорт-јолу би се увек налазила гомила света, пренераженог од сопствене радозналости.

Отуда су о овим призорима остала многа усмена сведочанства која су се памтила кроз деценије. Нека од њих су допрла и до Филипа Христића а он је опазио да у свим сведочанствима, ма колико да се међусобно разликују, постоји нешто што их повезује. То је био опис једног истог тренутка из овог чина смрти, опис који је, занимљиво, код свих сведока био исти. Они су описивали тренутак, ако се тако може назвати онај одсев времена, у којем се обезглављено тело кажњеног клати, још усправљено, пре но што се сручи на тле. У том се одсеvu, као машкара којој је отпала глава, труп, већ мртав, још жив батргао пред непостојањем. Вероватно да је баш ово очигледно претварање живог у неживо, то исцртавање непојамне међе ишчежавања, било оно што је гледаоце испуњавало најлуђом стравом и неким сазнањем које су хтели, одмах, да одгурну. Страва се, после, као паклена пара, расипала свуд по околном глибу и развлачила под корацима пролазника. Али, и то није било све. Као упозорење онима који наилазе на раскршће, труп је остављан, два дана и две ноћи, на самом средишту, уз камен смрти, окренут потрбушке, са одсеченом главом између ногу.

Постепено, нека се тама таложила над Дорт-јолом, непроменљива под променљивим небесима, и згушњавала се око места тог обреда смрти. Током деценија, изгледа да се преобразила у црну светлост што је, неопажена, промицала дуж силних дрвених дућанчића, са ћепенцима, у Старој чаршији. По ћепенцима је била изложена роба са свих крајева света, а трговци су углавном били Грци и Цинцари, Јермени, понеки Јеврејин а, после устанака, и понеки Србин.

Тридесетих година прошлог столећа први је ову светлост приметио Дука Пешика, трговац од угледа и Цинцарин, који је у Старој чаршији имао магазе, некако одмах испод данашње Узун-Миркове улице. У то време већ се увелико престало са јавним казнама на Дорт-јолу а чинило се да наталожене страве чиле. Кад је, једном, ишао ка својим магазима, трговац Пешика је на каљавој калдрми приметио неки црн, мало отрован а мало замаман сјај. Забуљен у тај сјај, није обратио пажњу на то да ово ткање, све од опаких светлосних нити, дотиче и његове магазе. После неколико часака, избио је велики пожар у којем су дрвени ћепенци горели као слама и који је опустошио Стару чаршију. Овај пожар, који можда и није био ни у каквом дослуху са појавом црне светлости, изазвао је у трговцу Пешики неку одважност коју дотад није показивао: први је подигао, у Старој чаршији, неколико дућана од камена и од цигле, са гвозденим вратима и са капцима од гвозђа на прозорима. У оријенталној архитектури ове улице то је представљало право чудо.

За Пешиком су се повели и други трговци, и Стара чаршија је почела брзо да се изграђује. Тако је испало да је велики пожар, у ствари, донео овој улици више добра него зла. Трговац Пешика ником није причао о оном црном сјају а та необична светлост коју је, и даље, повремено опажао, као да је у исти мах доносила и опасност и добитак а у ономе који би је угледао будила неке скривене унутарње снаге. Како је све више било оних који су је примећивали, то су се и приче о црној светлости све више испредале. У то време изгледало је потпуно јасно оно што у наше време не изгледа нимало јасно: да ова светлост и истиче из круга и утиче у онај круг што се, свако подне, разазнаје на средишту дорћолског раскршћа (тада, а то су касне четрдесете прошлог столећа, сокаци који га чине звали су се Видински и Дубровачки) и да непрекидно кружи падином. Повремено, у ранија доба, као да је настојала да промакне навише, поред начичканих дућана, преко Стамболкапијске улице, како се

онда звала УзунМиркова, до велике Куманудијеве куће, на самом гребену вароши. Тај гребен који се данас види као дуж што везује Калемегдан са Славијом а којим пролазе и Кнез-Михаилова и Теразије, делио је Стару чаршију на два дела као што дели и Улицу Седмога јула: на део према савској падини, краћи, и на онај према дунавској падини, дужи. Црна светлост као да је хтела да продре и у чаршију на савској падини где се, после устанака, по доскорашњим пустим косинама и мочварним низинама према Сави, нагло градила нова српска варош. Али, у томе није успела. У Узун-Мирковој, црну светлост као да је увек сачекивала препрека од друкчијих расветљења што су долазила, и долазе, од Саве и од Калемегдана и расипају се, преко гребена и дуж савске падине, сасвим прозрочне и сасвим лаке. Та прозрочност и та лакоћа као да су оно што црна светлост, сва некако кабаства од слојева искони, никако не може да савлада па се повлачи из Узун-Миркове и клизи низ дунавску падину, натраг ка свом кругу, и тако траје, деценијама. Где год прође, у људима способним да је примете, изазива јако осећање садашњег тренутка а, истовремено, исто тако јако осећање пролазности. Отуда они који имају склоности ка овој врсти доживљаја имају и обичај да се, баш из УзунМиркове, спуштају некадашњом Старом чаршијом, преко Зерека, до раскрснице на углу Седмог јула и Душанове. Од Старе чаршије која је горела и у свим ратовима двадесетог века вођеним на Балкану, у наше доба није остало више ништа, али у средишту раскрснице којом сад, у сва четири главна правца, пролази силан саобраћај, у подне, кад се сунце ближи зениту, непромењен се оцртава круг црне светлости. Тешко се, у целини, распознаје због аутомобила који га узалуд газе док црна светлост, са годинама све непорознија, почиње да клизи уз падину и да, полако, узнемирава прахове прошлости.

